

**«Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарды  
саралау» пәні бойынша дәрістер тезісі  
6B04205 – Құқық қорғау қызметі**

**1. МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ  
САРАЛАУДЫҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ**

**1.1. Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықты саралаудың түсінігі және маңызы**

Қылмыстық құқықбұзушылықты саралау дегеніміз – «қылмыстық құқық нормасымен қарастырылған, жасаған әрекеті мен қылмыс құрамының арасындағы тура сәйкестікті орнату және заңды түрде бекіту».

Қылмыстық құқықбұзушылықты саралау түсінігі қылмыстық құқық теориясында бұрыннан қалыптасқан.

«Қылмыстық құқықбұзушылықты саралау» және «қылмыстық құқықбұзушылықтарды саралау» сөз тіркесі болып келеді, «қылмыстық құқықбұзушылық» сөзінің жекеше және көпше түрінде жазылуына байланысты айырмашылығы бар, ал заң әдебиеттерінде синоним ретінде қолданылады.

Қылмыстық құқықбұзушылықты саралау түсінігі 4 компоненттен тұрады.

Біріншісі, қылмыстық құқықбұзушылықты саралаудың заңдық бағасы әрекет болып табылғандықтан, кем дегенде қылмыс құрамының біреуі қылмыстық заңда көрініс табуы керек.

Қылмыс құқықбұзушылық болып табылмайтын әрекетті, қылмыстық құқықбұзушылыққа ешбір нақты дәлелдемелерсіз жатқызбауын қарастырған кезде қылмыстық құқықбұзушылықты саралау орын табады.

Егер де заңдық баға бойынша әрекет қылмыс болып табылмаған жағдайда, яғни ешқандай қылмыс құрамы болмаған кезде, қылмыстық заңмен қарастырылғанда онда бұл баға «қылмыс құрамы» деген ұғым болмайды, не Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің қай бабымен болмасын қылмыстық құқықбұзушылықты саралау мүмкін емес. Мұндай жағдайларда қылмыстық құқықбұзушылықты саралау ұғымымен сәйкес келмейді, өйткені ол оң жақты болып табылады, мұндай жағдайларда қылмыстық құқықбұзушылықты дұрыс саралаудың заңдық бағасы болмайды және жасалған әрекет қылмыс ретінде сараланбайды.

«Квалификация» саралау термині екі латын: «gualis» - сапа, сапасы қандай; және «facere» - жасау ұғымдарының бірігуінен туындаған. Яғни, қандай да болмасын құбылыстың, процесстің сапалық бағасы, оның мәнді жақтарын әлеуметтік маңыздылығы белгілі басқа құбылыстармен салыстыра отырып тану.

Қылмыстық құқық теориясында қылмысты саралау ұғымына қатысты бірнеше көзқарастар орын алған.

А.Н. Ағыбаев қылмысты саралауға келесідей анықтама береді: «Қылмысты саралау дегеніміз - қоғамға қауіпті, қылмыстық заңа қайшы істелген іс-әрекетті нақты бір қылмыс құрамына жатқызу және осы әрекетке қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті баптар бойынша құқықтық құқықтық баға беру».

С.М. Рахметовтың көзқарасы бойынша, қылмысты саралау деп - қоғамға қауіпті іс-қимылды, қылмыстық заңда қарастырылған қылмыс құрамының белгісі бар бапқа жатқызу.

Б.А. Куринов бойынша, қылмысты саралау, біріншіден, қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің нормаларында көрсетілген қылмыс құрамының белгілерінің нақты қылмысқа қолданылуын; екіншіден, қоғамға қауіпті іс-әрекетке құқықтық баға беру.

А.В. Наумов «Қылмысты саралау қылмыстық заңның Ерекше бөлімінің баптарын қолдану» - деп көрсетеді.

В.Н. Кудрявцевтің пікірінше, қылмысты саралау дегеніміз – қоғамға қауіпті іс - қимылды Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлім баптарына дәлме-дәл жатқызу арқылы, оған құқықтық баға

беру.

А.А. Герцензон «Қылмысты саралау – нақты іс – қимылдың белгілерінің қылмыстық заңда қарастырылғын белгілерге сәйкестігін анықтаудан тұрады», деп көрсетеді.

Кейбір авторлардың пікірі бойынша, қылмысты саралау – қылмыстық заңның сәйкес бабын көрсетуден тұратын, нақты қылмыстық – құқықтық баға, құқыққолданушы жасаған

логикалық қорытынды болса; екінші жағдайда – қылмысты саралау ретінде, осындай қорытынды жасауға бағытталған қызмет түсіндіріледі.

Осы айтылғандарды қорытындылай келе қылмысты саралау – қылмыстық заңды қолданудың аралық кезеңі деп айтуымызға болады. Жасалынған іс – қимылдың заң мәтініне толығымен сәйкес келуі, өз кезегінде жауаптылықтың мазмұнын, жазаның түрі мен мөлшерін анықтайды. Сондықтан да, құқыққолданудың бұл сатысында жіберілген қателіктер заңдылық режимін бұзып, кінәлілердің және жәбірленушілердің тағдырын өзгертеді, азаматтардың қылмыстық юстицияға деген жағымсыз қатынасын туындатады.

Қылмысты саралау бір мезгілде әрі процесс және құқықтық қызметтің нәтижесі ретінде түсіндірілуі мүмкін. Жасалынған іс – қимылдың жеке белгілерін заңда көрсетілінген қылмыс құрамымен салыстыруға байланысты интеллектуалдық қызмет, процесс болып табылады.

Құқыққолданудың нәтижесі ретінде қылмысты саралау жасалынған іс – қимылға берілген қылмыстық – құқықтық бағаны білдіреді. Техникалық жағынан ол – Ерекше бөлімнің бабына немесе оның бөліміне, кейде Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінің ережелеріне сілтеме түрінде көрінеді. Мысалы, ірі мөлшерде ұрлық жасауға оқталу – ҚК-тің 175 бабының 3 тармағының «б» тармақшасы және 24 бап; жай контрабанда – ҚК 209 б. 1т.; жасы толмағанды зорлауға көмектесу – ҚК 120б. 2 т. «д»т. және 28 б.

Қылмысты саралау – бірсәттік акт емес, қолданылатын қылмыстық – құқықтық норманың мәнін айқындауға және жасалынған іс – қимылда нормада көрсетілінген белгілерді анықтауға бағытталған кезектілікпен жүргізілетін логикалық процесс.

Қылмыстық – құқықтық саралауды жүзеге асыратын тұлғаның әрекеттерінде келесі құрылымдық элементтерді ажыратамыз: саралаудың мақсаты, яғни әрбір нақты жағдайда қолданылуға жататын нақты баптарды, оның тармақтарын, тармақшаларын анықтау; саралаудың объектісі, яғни, жеке алынған іс – қимыл; саралау негізі, яғни қолданыстағы қылмыстық заң; қылмыстық – құқықтық бағаның сипаты (жалпы түрде, анықталған норманың позициясынан іс – қимылды қылмысты немесе қылмысты емес деп танудан көрінеді; нақтырақ – іс – қимылды кісі өлтіру, ұрлық, тону деп танудан көрінеді).

Саралау ұғымының негізгі материалдық – құқықтық мазмұны мынада – қылмыс жасаған адамның қылмыстық жауаптылығы салдар болып табылатын, реттеуші қылмыстық – құқықтық қатынстарды туындататын заңи айғақтардың болуын ресми түрде танитын бірден бір негіз саралау болып табылады.

Қылмыстық құқық теориясында қылмысты саралау екі түрге бөлінеді. Атап айтқанда, олар: ресми (легалды) саралау және бейресми (доктриналық) саралау (ғылыми).

Ресми саралау - қылмыстық істің барлық сатысында жүргізіледі (қылмыстық істі қозғаудан бастап, сотта қарау тәртібіне дейін). Ресми саралау тергеу, сот, прокуратура органдары арқылы нақты қылмыстық іске байланысты жүргізілетіндіктен ресми сипатқа ие де, заңи күші бар.

Ғылыми саралау - ғылыми еңбектер, монографиялар, оқулықтар, ғылыми мақалалар т.б. еңбектерде жүзеге асырылады.

Ғылыми саралау - оқиғаларды, құбылыстар мен фактілерді сипаттап қана қоймайды, сонымен қатар оларды түсіндіреді, ішкі табиғатын, мәнді жақтары мен маңызды байланыстарын ашып көрсетеді, яғни даму заңдылықтарын түйіндейді.

Қылмысты дұрыс саралау - құқық қорғау органдарының қызметтік борышы, негізгі міндеті.

Әділ және тиімді жаза шарасын таңдап алудың негізгі алғы шарты – жасалынған қылмыстың белгілері сәйкес келетін, Ерекше бөлімнің баптарын дұрыс анықтау, яғни дұрыс саралау болып табылады.

Қоғамға қауіпті, қылмыстық құқыққа қайшы іс - әрекеттерді Қылмыстық құқықтың Жалпы және Ерекше бөлімдеріндегі баптарға дәлме – дәл жатқызу, дұрыс саралау – заңдылық қағидасын бұлжытпай

жүзеге асырудың шарты болып табылады. Егер, нақты бір іс - әрекетті мысалы, ұрлықты бір сот ұрлық, екінші тонау, үшіншісі қарақшылық деп сараласа, бұл заңдылық жөнінде конституциялық қағиданы өрескел бұзылғандығы болып саналады.

Г.А.Левицкий «қылмысты дұрыс саралау – жасалынған іс – қимылда, осы іс – қимылды қарастыратын және оны қылмысты және жазаланатын деп жариялайтын қылмыстық – құқықтық норманың барлық белгілерінің болуын анықтау», деп көрсетті. Яғни, жасалынған қылмысты жеке қылмыс ретінде саралаудың заңи негізі қылмыстық – құқықтық норма болыптабылады.

Қылмысты дұрыс саралау, яғни қылмыстың жеке түрлеріне заңдылық баға беріп, істелген қылмысы үшін заңда белгіленген жазаны әділ қолданып, қылмыстық кодекстің баптарын, тармағын дұрыс қолданып, қылмыс құрамының белгілерін дұрыс ашу болып табылады.

Қылмысты дұрыс саралаудың ережелері келесідей: істің нақты мән – жайларын дәлме – дәл және толық анықтау; оларды терең, кәсіби зерттеу; жасалынған іс – қимыл сәйкес келуі мүмкін нормалардың шеңберін анықтау; талдау үшін бөлініп қойылған, Қылмыстық кодекстің баптарының диспозицияларындағы қылмыстың белгілерін жасалынған іс – қимылдың белгілерімен салыстыру; ұқсас қылмыс құрамдарын ажырату; қорытынды жасау және процессуалдық құжатта аяққы саралауды: а) берілген қылмы үшін қылмыстық жауаптылықты белгілейтін, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің сәйкес бабын, оның тармағын немесе тармақшасын көрсету арқылы; ә) қажет жағдайда аяқталмаған қылмыстық қызмет, қылмысқа қатысу, қылмыстардың көптілігі үшін жауаптылықты белгілейтін Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінің баптарын көрсету арқылы бекіту.

Қылмысты дұрыс саралау - мемлекеттің жаза мәселесін қолдану саласындағы қызметінің дұрыс жүзеге асырылуының алғашқы шарты болып табылады. Қылмысты дұрыс саралау қылмыстың жағдайын, деңгейін, құрылысын, қозғалысын дұрыс анықтауға мүмкіндік береді. Ал, қылмысты дұрыс сараламау нәтижесінде қылмыстық іс-әрекетті жасаған кінәлі адамға жөнсіз жеңіл немесе ауыр жаза қолданылуы мүмкін, қылмысты дұрыс сараламаудың өзі қылмыстық құқықтың алға қойған басты мақсаттарының бірі жасалған іс-әрекеттерге дұрыс, әділ жаза тағайындау қағидасына қайшы келеді. Жасалған қылмыстың статистикалық есебін нақты белгілемейінше, ол құбылыспен тиімді күрес жүргізу мүмкін емес. Сол себепті де қылмыспен тиімді күрес жүргізу үшін оның жағдайын, сандық сапалық көрсеткіштерін жасаған қылмыстардың мәнін, қылмыскердің тұлғасын толық ашу керек. Бұл мәселелерді анықтамай тұрып, қылмыспен күрес жүргізу өзінің оңды нәтижелерін бермейді. Сондықтан, қылмысты дұрыс саралау сот төрелігін әділ жүзеге асырудың кепілі және заңдылық, әділеттілік қағидаларының іске асырылуының басты шарты болып табылады. Құқық қорғау органдары беделінің мәртебесінің биік болуы да істелген іс-әрекетке дұрыс, заңды баға беруіне де тікелей байланысты. Заңға негізделген әділ үкім сот органдарының беделін нығайтады. Қылмысты дұрыс саралау - жеке адамдарды Қазақстан Республикасы Конституциясында, басқа да заңдарда көрсетілген құқықтарын қорғаудың кепілі болып табылады. Қылмысты дұрыс сараламаудың сотталған адамға тигізетін зардабы да зор. Яғни, кінәлінің әрекетін дұрыс сараламау, оны заң қорғайтын мүддесіне келтірілген зор кесел болып табылады. Іс-әрекетті дұрыс сараламау салдарынан адамға заңға негізделмеген жаза тағайындалып қана қоймайды, ол оның тағдырына байланысты көптеген зардаптарға әкеліп соғады. Мысалы, қылмысты дұрыс сараламаған жағдайда, оған көп немесе аз жаза тағайындалуы мүмкін. Қылмысты дұрыс сараламау оған белгіленген түзеу мекемесінің түріне де, сондай-ақ кінәлінің мерзімінен бұрын шартты түрде жазадан босату немесе босатпауға да әсер етеді.

Сонымен, қылмысты дұрыс саралау қылмыстық құқықтың негізгі қағидаларының жүзеге асырылуының, сақталуының негізгі кепілі болып табылады.

Сонымен, дұрыс саралаудың қажетті және шешімді шарты болып жасалынған қылмыстың белгілерін дәлме – дәл, әлеуметтік – құқықтық талдау табылады.

Қылмысты саралау, оның нәтижелеріне байланысты: қылмыс жасаған адамды, айыпты ретінде жауаптылыққа тарту туралы қаулыда; айыптау немесе ақтау үкімдерінде; қылмыстық істі қысқарту туралы қаулыда рәсімделеді

Қылмысты саралау алдын ала тергеу органдарымен жүзеге асырылып, аяққы түрде соттын үкімінде көрініс табады.

Осы айтылғандарды былай тұжырымдауымызға болады:

1. Құқық қорғау органдарының маңызды іс-әрекеті – қылмысты дұрыс саралауды жүзеге асыру.
2. Заңдылық қағидасының сақталуының бірден-бір кепілі – қылмысты дұрыс саралау.
3. Жазаның түрін, мөлшерін, қылмыстық жауаптылыққа тартуды, одан босатуды, кешірім жасау, соттылықты жоюдың негізі қылмысты саралау болып табылды;
4. Қылмысты дұрыс саралау - анықталған іс жүргізу салдарынан пайда болатын алдын ала тергеу жүргізу, қылмыстық істердің соттылығын айқындауда маңызды орын алады.
5. Қылмысты дұрыс саралау - жасалынған әрекетке дұрыс, заңды баға беруді білдіреді.
6. Заңды құрметтеу, кінәлілік және әділеттілік қағидасын жүзеге асырудың кепілі – қылмысты дұрыс саралау.
7. Қылмыстылыққа қарсы күрес бағдарламасы, қылмыстан сақтандыру қылмысты дұрыс саралау арқылы жүзеге асырылады.

Белгіленген заңдық бағаның қорытындысы бойынша әрекет қылмыс болып табылмаса, бірақ қылмыс құрамы болса, әрекетті қылмыс деп тану тек ойша және теориялық тұрғыдан қаралады. Практикада құқық қабылдау, ғылымдық, педагогикалық жағынан – қылмыскердің заңдық бағасына қарамастан, оның жасаған әрекетін мойындау анықтайды және де қылмысты саралауға алып келеді, өзіндік жағынан ойдың бірлігі және бір жағынан қылмыскердің қылмас жасағаны көрсетеді, ал екінші жағынан қылмыскердің қылмысты мойындауы қылмысты саралау бойынша қылмыскер болады.

Қылмысты саралау – субъективтік категория ретінде қылмысты саралаудың субъектісінің, яғни құқықтық баға беретін адамның санасындағы бейнелену, екіншіден, қылмыс құрамының белгілері және ол қылмыстық заңда көрсетілген, үшіншіден екеуінің де дәлме-дәлдігі. Бұл жағынан қарастырғанда қылмысты саралау дұрыс болуы үшін, қылмысты саралау қылмыстық заңнан және ҚР ҚК ғылыми теориялық жағынан және бір жағынан жасалған әрекеттен көрініс табуы керек, ал екінші жағынан – қылмыстық заңда көрсетілген нормалардың дәлме-дәлдігі және сәйкес келмеуі, сонымен қатар логикалық заңның дұрыс қолданылуын қадағылау арқылы соңғысын қылмыс құрамымен сәйкестендіру. Қылмысты тез, жедел түрде саралау қылмысты саралауды жүзеге асыратын субъектінің қылмыстық құқықты терең білуіне байланысты.

Екіншіден, қылмысты саралаудың бірі – жасаған әрекеттің белгілері болып табылады. Оған жасаған әрекеттің қандай іске асырылғаны жатады. Сондықтан да «жасалған әрекеттің белгілері», «жасаған әрекеттің фактілік белгілері» деген сөз тіркестері ұқсас болғандықтан, синоним болады.

Тергеу және сот практикасында айтылған белгілер қылмыстық істерді көрініс табады. Сондай-ақ, олар: оқуда – қылмыстық құқық мазмұнындағы есептер, әдебиеттерде – жасалған қылмыстық әрекетті суреттеу де авторлардың фактілік немесе ойдан шығарылған оқиғаларында; өнерде- спектакль сахналарында, экрандарда, кинофильм сюжеттерінде қылмыстың іс әрекетін көрсетеді және т.б.

Дәлірек айтқанда жасалған әрекеттен қылмыстық істерде ғана емес, сондай-ақ басқа да жерлерде көрінуі, біріншіден, шын өмірдің жағдайларына байланысты жері, уақытты және де басқа жағдайларға байланысты нақты көрінеді, екіншіден, басқа да фактілік міндеттерінен оқшаулану, әрекеттің бастан аяғына дейін орындалуы; үшіншіден – куәгерлердің айғақтары,

жәбірленушілері, күдіктілер, айыпталушылар, эксперттердің қорытындылары, заттай дәлелдемелер, тергеу және сот құжаттары мен хаттамалары арқылы қылмысты саралау субъектісі соңына келеді. Сондықтан да жасалған әрекет қылмыстық істерде тез көрініс таппайды. Оны дұрыс саралау үшін басқа да фактілерге сүйене отырып, іс-әрекеттің әр бөліктеріне ой салып, оның жасалған жағдайларына, құрамына, мазмұнына мән бере отырып саралау керек.

Үшіншіден, қылмысты саралаудың бірі – қылмыстық заңда көрініс тапқан қылмыс құрамы. Бұл жерде «қылмыстық құқық нормасымен қарастырылған, қылмыс құрамының белгілері» қылмысты саралаудың бөлігі болып табылады. Қылмыстық құқық нормасында қылмысты саралау белгілері толығымен айқындалмаған. Өйткені қылмысты саралау туралы тек қана қылмыстық құқық нормасында ғана емес, сондай-ақ ҚК-тің Ерекше бөлімінде де жазылған. ҚК-тің Ерекше бөліміндегі нормаларда қылмыс құрамының барлық белгілері болмайды, тек қана қылмыстың объективтік жағын, сондай-ақ қылмыс құрамы басқа да құрамдардан айыратын өзге де белгілері болады. Қылмыс құрамының белгілері ҚК-тің Ерекше бөлімінде белгіленген, ал көбінде ҚК-тің Жалпы бөлімдерінде жазылған. Тағы бір айта кететін жағдай ҚК-тің Жалпы бөлімінің нормаларында бір жағынан қылмыс құрамын көрсетеді, ал кей жағдайларда қылмыс құрамы мүлдем кездеспеуі мүмкін. Сонымен ҚР ҚК Жалпы бөлімінің 2-бабында қылмыстың объектісі; 14-15 баптарында субъектісі; 19-22 баптарында субъективтік жағы; 24 бапта аяқталмаған қылмыс құрамының белгілері қарастырылған.

Төртіншіден, қылмысты саралаудың бөлігі – ол екінші және үшінші бөліктердің арасын қосатын заңдылық. Мұндай жағдай жасаған әрекет белгілері мен нақты қылмыс құрамының белгілерімен дәлме-дәл сәйкестендірі. Қылмыстық іс-жүргізу заңдары, әсіресе, күдіктіге шығарылған қаулы, қорытынды шешімімен, сот үкімі және қылмыскердің жасаған іс-әрекетін мойындауы заңның қорытынды құжаттарында қылмыс құрамы болады.

Қылмысты саралау бір жағынан іс-жүргізі, екінші жағынан – қорытындыны көрсетеді.

Іс-жүргізу ретінде, біріншіден, жасалған қылмыстың фактілік белгілері, екіншіден, қылмыстық-құқық нормалары, әсіресе, ҚР ҚК Ерекше бөліміндегі баптардың диспозициясы бланкеттік диспозиция болып, өзге де заңдар мен нормативтік құқықтық актілерге сілтеме жасауы, соның ішінде нақты қылмыс құрамының белгілеріне сілтеме жасауы мүмкін.

Бұл іс-жүргізу теориялық тұрғыда ғана көрсетілген құрамдарға бөлінеді. Шындығында қылмысты саралау субъектісі бөлінген құрамдармен өте тығыз байланыста болғандықтан, бүкіл іс-жүргізу тиімді өтеді.

Қылмысты саралаудың қорытындысының түсінігі – ол жасалған әрекеттің фактілік белгілері мен қылмыс құрамының белгілерімен байланысы ол қылмыстық заңмен Ерекше бөлімі бланкеттік диспозициялық баптардан тұратындықтан, өзге де заңдар мен нормативтік құқықтық актілерге сілтеме жасайды және соңында заңдық қорытынды жүзеге асырылады.

Сонымен, қылмысты саралауды екі түрге бөлеміз: ресми және емес.

Заң әдебиеттерінде «ресми саралау – мемлекеттің атынан арнайы өкілеттік берілген тергеу органдарының қызметкерлері, тергеушілер, прокурорлар, соттар нақтылы қылмыстық іс бойынша жүзеге асатын қылмыстық құқықты саралау болып табылады.

Ресми емес саралау – қылмыстық іс-әрекеттер жеке адамдармен: ғылым қызметкерлері, оқулықтартардың, оқу құралдарының, журналдағы мақалалардың, ғылыми кітаптардың авторлары тиісті құқықтық баға беруді айтамыз.

Қылмысты саралауға берілген анықтамаларға сүйене отырып, екі түрлі қорытынды шығаруға болады. Бірінші қорытындыға байланысты қылмысты саралауға байланысты анықтамалар ресми саралау болып келеді. Екінші анықтамаға байланысты қылмысты саралаудың анықтамасын екі түрде қараймыз: 1) нақты қылмыстық іс бойынша; 2) арнайы

өкілеттігі бар мемлекеттік қызметкерлер. Қылмысты саралауды кеңінен қарастыруымыз үшін, оның белгілерін және құжаттардың белгіленуі, қылмыстық іс жүргізу заңдарын қарастыру: қылмыстық істің қозғалуы, күдікті ретінде жауапқа тарту, күдіктіге шығарылған қорытындылары, сот шешімі т.б. Қарастырылып кеткен үш қылмысты саралау белгілерінен басқа, барлығы ресми емес қылмысты саралауға жатады.

Алайда, қылмысты ресми емес саралау нақты екі түрде болады. Біріншісіне қылмысты ресми емес саралау бөлігі жатады, оған әрекетке заңдық баға берумен арнай мемлекет қызметкерлеріне: ғылым қызметкерлері, оқулықтардың, оқу құралдарының, журналдағы мақалалардың, ғылыми кітаптардың авторларының қылмыстық істерге байланысты еңбектері. Мұндай қылмыстық әрекетті саралаудың ешқандай белгілері қылмысты ресми саралауға жатпайды.

Екіншісіне, қылмысты ресми емес саралау бір жағынан қылмысты іс жүргізу қызметкерлері – қорғаушылар, күдікті, айыпталушы, жәбірленуші, талапкер, жауапкер жатады.

Қылмысты ресми саралауда өтініштің белгілері екі түрде: 1) нақты бір қылмыстық іске өтініш беру; 2) қылмыстық іс-жүргізу заңдарына сәйкес нақты құжаттарға тіркеледі. Мұндай өтініштерде қылмысты ресми саралауда оның субъектісі болып, мемлекеттік қызметкерлерден басқа тұлғалар жатады.

Қазақстан Республикасының Жоғары соттарының шешіміне сәйкес қылмысты ресми саралау екі түрде жүзеге асырылады; 1) қылмысты саралауды жүзеге асыру өкілетті тұлғаларға, яғни соттарға; 2) құжаттарда көрсетілген заңдармен бекітіледі. Қылмысты саралауда қылмысты ресми саралау ол тек қана нақты қылмыстық істе ғана емес, күрделі қылмыстық істерде де орын алады. Мұндай жағдайларда «қылмыстарды саралау», «қылмысты саралау» сөз тіркесінде «қылмыс» сөзі жекеше емес, көпше түрде қолданылады.

Сонымен, қылмысты саралау мәселесі – қылмыстық құқықтағы ең күрделі, тергеу және сотта іс қарау тәжірибесіндегі ең маңызды тақырыптардың бірі болып табылады.

Қылмысты саралау мәселесіне Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының мәжілісінің көптеген қаулылары арналған. Жоғарғы Сот мәжілісінің қаулыларында соттарды заң талабы дәлме-дәл сөзсіз орындай отырып, жасалған іс-әрекетке заң нормаларының талабына сай баға беріп, кінәлінің іс-әрекетінде қылмыс құрамының белгілері бар ма, жоқ па, осы жағына ерекше мән беріп, заңдылық қағидамен еш уақытта да ауытқушылыққа жол берілмеуі керек деп ескертті.

Осыған байланысты келесі мысалды келтіруімізге болады. А. мал бағып жүріп, қолдан жасалған пышақ тауып алған. Пышақты суық қару екенін біле тұра заңсыз алып, сақтаған. Түнгі сағат 01 шамасында қонақтарын шығарып салып, келе жатқан А. жәбірленуші Р. жолда кездестірген, бірақ танымағанын тезірек үйіне кете берген. Артынан қуып жеткен Р. бұрынғы бас араздықтардың салдарынан жанжал, төбелес шығарған. Осы төбелестің нәтижесінде А. кісі өлтіру – яғни құқыққа қарсы басқа адамға қасақанана қаза келтіру мақсатымен, жоғарыда аталған суық қарумен Р. он бір рет пышақтап дене жарақатын салған. Осы пышақтан салынған дене жарақаттарының салдарынан Р. оқиға болған жерде қаза тапқан. А. жәбірленуші Р. өлтіргендігін тез арада мойындап, ол оны өзін қорғау кезінде болғанын айтады, сонымен қатар суық қару, пышақты алып жүргендігін мойындайды. Араздықтары анықтала келе, Р. кінәлі А. осы оқиғаға дейін ұрып, соққыға жыққандығы расталады. Р. куәлардың берген жауабына қарай, өте бұзық ауылдың "атаманы", - деген атқа ие болған. Аталмыш іс-әрекет Қазақстан Республикасы Қ.К. 96-бабының 1-бөлігінен 99-бабына ауыстырылып дұрыс сараланды. Демек, қылмысты саралауда, іс-әрекеттің қылмыс құрамының тиісті баптары немесе оны бөліктеріне, тармақтарына сай келетіндігін дәлме-дәл көрсету қажет.

Белгілі бір іс әрекетті қылмыс деп табуда, жауапкершілікке тартуда, жаза тағайындауда, оны өтеуде, жауапкершілік пен жазадан босатуда тағы басқа мәселелерді шешуде қылмысты саралаудың маңызы ерекше. Қылмыстық құқықтың заңдылық

қағидасының талабына орай, «арнайы заңда көрсетілмейінше қылмыс та, жаза да жоқ» деген тұжырымға негізделіп, қылмысты саралау қылмысты тергеу кезінде дұрыс ашу, кінәліні әшкерлеп, әділеттілікті қалпына келтірудің тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, бұл қылмыспен күрестегі негізгі профилактикалық қызметті жүзеге асырушы бірден – бір қызмет түрі болып табылады.

Сонымен, қылмысты саралау - заңдылық және саяси мағынада маңызды рөл атқарады, әділсоттылыққа ғана сәйкес жүзеге асырады, заңды қатаң сақтауды талап ету мақсатында нақты көрсетіледі.

Қылмысты саралау барысында қателіктердің жіберілмеуі көптеген жағдайларға тікелей байланысты: заң мәтінінің жетілдірілген және кемшіліксіз болуы; заңның ұқсастық бойынша қолданылуына тиымның болуы; іс бойынша жинақталған дәлелдемелердің толық болуы; заңгерлердің құқықтық санасының деңгейі; қоғамдағы орын алып отырған құқықтық мәдениеттің болуы; заңдылық режимінің қалыптасуы және т.б.

Құқыққолдану тәжірибесі саралаудың осал тұстарын бірінші болып табады, әдеттегі қателіктер мен кемшіліктерді тізіп, заңшығарушыға дер кезінде жеткізуге талпыныс жасайды. Саралаудың жалпы технологиясы мен ережелерін өңдеу үшін тәжірибе қызметкерлеріне отандық ғылым көмек көрсетеді.

Егер адамның іс-әрекетінде бірнеше қылмыстың құрамы болса, онда оның іс-әрекеті қылмыстық заңның бірнеше баптары немесе баптардың бірнеше бөліктері, тармақтары бойынша сараланады. Қандай түрде болса да қылмысты дұрыс сараламау ол заңдылықты бұзуға, қылмысқа қарсы күрес жүргізетін органдардың беделіне нұқсан келтірумен байланысты болады. Мұндай құбылысқа жол бермеу үшін қылмыстық заңды дұрыс қолданып, істің мән-жайын терең зерттеу, істелген іс-әрекетті дұрыс саралау қажет, сондай-ақ қылмысты құқықбұзушылықтардан немесе ұқсас қылмыстардан ажырататын белгілерді айқындау керек.

## **1.2. Қылмысты саралаудың кезеңдері**

Қылмысты саралау бір жағынан кезең, бір жағынан нәтиже ретінде қарастырылады.

Кезең ретінде, біріншіден жасалынған қылмыстың нақты мән – жайларын дәлме – дәл және толық анықтау қарастырылады. Әрбір қылмыс көптеген мән – жайлар мен фактілер негізінде жасалынады. Бірақ та, бұлардың барлығының бірдей қылмыстық – құқықтық маңызы жоқ, яғни, жасалынған іс – қимылдың қылмыстылығы мен жазаланушылығына әсерін тигізе бермейді. Мысалы, қылмысты жасау минуты, сағаты, жыл мезгілінің дәлелдемелік маңызы зор бола тұрып, қылмыстық құқық үшін маңызы шамалы болады. Қылмыстық – құқықтық маңызға тек қана, сәйкес қылмыс құрамының белгілері болып табылатын нақты мән – жайлар ғана ие. Екіншіден, жасалынған қоғамға қауіпті, қылмыстық заңмен тиым салынған іс – қимыл сараланатын қылмыстық – құқықтық норманы таңдау. Қылмыстық – құқықтық норманы анықтау, құқық нормасын тек формальді түрде таңдауды емес, норманың айқындығын, оның кеңістіктегі және уақыттағы күшін, оны түсіндіруді тексеруді білдіреді. Қылмысты саралау жүзеге асырылатын нормасы бар құқықтық актінің дұрыстығына міндетті түрде көз жеткізу қажет. Қылмысты дұрыс саралау сәйкес құқықтық норманың мазмұнын анықтаусыз және оны түсіндірусіз мүмкін емес. Үшіншіден, нақты мән – жайлар мен белгілінген құқықтық норманың сәйкестігін анықтау. Қылмыстық – құқықтық норма, мысалы, ұрлық үшін жауаптылықты көздейтін норма бұл қылмыстың барлық көріністерінің жинақталған ұғымын «бөтен мүлікті жасырын ұрлау» белгісі арқылы береді. Ұрлаудың жасырын әдісінің нақты көріністері алуан түрлі, дегенмен де олардың барлығы ұрлық үшін жауаптылықты белгілейтін қылмыстық – құқықтық нормада жалпы ұғыммен берілген. Олардың барлығы да өзара сәйкес келеді, себебі кез келген ұрлықты жасаған адам, оны басқаларға білдіртпей жасап жатырмын деп есептейді. Сондықтан да, қылмысты саралау барысында ұрлықтың барлық кездейсоқ сипаттамалары алынып тасталынады да, қылмыстық заңда көрсетілінген ортақ белгілері, яғни «бөтен мүлікті жасырын ұрлау» ескеріледі. Сонымен, саралау процесі қылмыстың

объектісін, объективтік жағын анықтаудан басталып, қылмыстың субъектісі мен субъективтік жағын анықтаумен аяқталынады.

Криминалист - ғалымдар саралау кезеңдеріне байланысты әртүрлі көзқараста.

Қылмысты саралау процесін үш топқа бөліп қарастырып, біріншіден, жасалған іс-әрекеттің қылмысқа және құқық бұзушылыққа қатысы бар ма, жоқ па соны анықтау қажет; екіншіден, - қылмыстық іс-әрекеттің түрлік белгілерін анықтау керек, ал үшіншіден, қылмыстық іс-әрекеттің қосымша белгілеріне сәйкестендіру қажет, - дейді Б.А. Куринов.

Кейбір ғалымдар қылмысты саралау процесін қылмыстық іс қозғау сатыларына байланысты үш кезеңге бөлінеді.

Біріншіден, белгілі іс-әрекеттің мән жайын фактіге негіздеп, қылмыстың құрамының объективтік және субъективтік, объектісін және субъектісін талдау қажет және осы айтылған қылмыс құрамының элементтерін құрайтын белгілердің жиынтығын айқындау қажет.

Екіншіден, қоғамға қауіпті жасалған іс-әрекеттің қылмыстық кодекстің нормаларына негізделуін анықтау қажет.

Үшіншіден, құқыққа қайшы және қоғамға қауіпті іс-әрекеттің қауіптілігінің мөлшерін және қылмыс құрамының белгілерінің ұқсастығын анықтауымыз керек.

Саралау процесі ғылым саласында және тәжірибе тұрғысында да бастапқы негізден қорытынды негізге ауысып отырады. Бастапқы негіз дегеніміз - ғылым саласынан көрініс табатын іс-әрекеттің белгілерінен қорытындылап, талдау жасау арқылы қылмыстық құқықты нормамен дәлме-дәл сәйкестендіру болып табылады. Қорытынды негіз дегеніміз қылмысты саралаудың өзі ең соңғы кезеңі, яғни қылмыскердің іс - әрекетін бағалап жаза мөлшерін тағайындап, үкім шығару. Бастапқы негіз бен қорытынды негіз логикалық аспектіде жүзеге асырылуы маңызды орынға ие. Қылмысты саралау процесі - қылмыстық іс жүргізу кезеңінің барлық сатысында қолданылады. Қылмыстық іс жүргізудегі қылмысты саралау қылмыстық іс қозғаудан бастап соттың шешіміне дейін жүргізілетін әрекеттер болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізудің бастапқы сатысы, қылмыстық іс қозғауды бастау үшін ең алдымен Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 177-бабында көрсетілген қылмыстық іс жүргізу себептерінің бірі болуы қажет. Яғни, қылмыстық іс қозғауға мыналар себеп болады: азаматтардың арыздары (ҚЖЖ 178-бап); кінәсін мойындап келуі (ҚПК 179-бап); мемлекеттік органның лауазымды адамының немесе ұйымда басқару қызметін атқарып отырған адамның хабарламасы (ҚЖЖ 180-бап); бұқаралы ақпарат құралдарындағы хабар (ҚПК 181-бап); лауазымды адамдардың және қылмыстық іс қозғауға құқық берілген органдардың қылмыс туралы мәліметтерді тікелей анықтауы (ҚЖЖ 182-бап).

Қылмыстық іс қозғауға қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді болдырмайтын мән-жайлар болмай, қылмыс белгілерін көрсететін жеткілікті деректердің болуы негіз болып табылады. Қылмыстық іс қозғаудың себептері ҚР ҚПК 183-185 баптарында берілген танымдық жағдайларды ескеретін қылмыстық іс жүргізудің бастапқы сатысының негізі болып табылады. Сөйтіп, қылмыстық іс қозғау себептерінің болуы, іс жүргізудің осы сатысын жүргізуге заңды негіз бар екенін де көрсетеді. Қылмыстық іс қозғау қылмыстық іс жүргізудің дербес сатысы болғандықтан, ол қылмыстық іс бойынша міндетті түрде болуы тиіс. Қылмыстық іс жүргізу кезеңіндегі қылмыстық іс қозғау тәртібі (ҚЖЖ 186-бап), яғни жоғарыда көрсетілген себептер мен негіздер болған кезде анықтаушы, анықтау органы, тергеу белімінің бастығы, тергеуші, прокурор қылмыстық іс қозғау туралы қаулы шығарады. Қаулыда: оның шығарылған уақыты мен орны, оны кім жасағаны, іс қозғаудың себептері мен негіздері, ол кімге қатысты қозғалып отырғаны, белгілер бойынша іс қозғалып отырған қылмыстық заңның бабы, сондай-ақ істің бұдан былайғы бағыты көрсетіледі. Қылмыстық іс қозғау туралы қаулының көшірмесісі жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорға жіберіледі. Қабылданған шешім туралы арыз берушіге және өзіне қатысты іс қозғалып отырған адамға оған қылмыстық ізге түсудің басталуына байланысты құқықтар мен міндеттерді түсіндіре отырып хабарланады. Егер қылмыс

жасаудан зардап шеккен адам белгілі болса, қылмыстық іс қозғаумен бір уақытта ол жәбірленуші деп танылады, ал егер қылмыс жасалғаны туралы хабармен бірге азаматтық талап қойылса, онда бұл адам сонымен қатар азаматтық талапкер деп танылады. Қылмыстық іс қозғауға негіздер болмаған кезде қылмыстық ізге түсу органы қылмыстық іс қозғаудан бас тарту туралы қаулы шығарады. Қылмыстық істі қозғаудан бас тарту туралы қаулының көшірмесі жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорға және арыз берушіге жіберіледі. Бұл ретте арыз берушіге құқықтары мен қаулыға шағымдану туралы түсіндірілуге тиіс (ҚПК 187-бабы). Қылмыстық ізге түсу органының қылмыстық іс қозғалғаннан кейінгі іс-әрекеті (ҚПК 189-бап) прокурор істі алдын ала тергеу немесе анықтау жүргізу үшін тергеушіге немесе анықтау органына жібереді, тергеуші алдын ала тергеу жүргізуге кіріседі, алдын ала тергеу жүргізу міндетті болып табылатын істер бойынша анықтау органы шұғыл тергеу іс-әрекеттерін орындағаннан кейін істі алдын ала тергеу ісін жүргізуге жібереді (ҚІЖК 285-бабында) аталған қылмыстар туралы істер бойынша анықтау жүргізеді. Прокурор қылмыстық іс қозғаудың заңды болуын қадағалай отырып: біріншіден, анықтау органының немесе тергеушінің қылмыстық іс қозғау туралы қаулысының күшін жоюға және қылмыстық істі қозғаудан бас тартуға; екіншіден, анықтаушыны, анықтау органының немесе тергеушінің қылмыстық іс қозғаудан бас тарту туралы қаулысының күшін жоюға және қылмыстық істі қозғауға; үшіншіден, анықтаушыны, анықтау органы немесе тергеушінің қылмыстық іс қозғау туралы қаулысының күшін жоюға және қылмыстық іс бойынша тергеу іс-әрекеттері жасалған болса, оны тоқтатуға құқылы. (ҚІЖК 190-бап) Қылмыстық істер жөніндегі алқадан мысалы келтіретін болсақ іске қатысты нақты мән-жайлар объективті түрде зерттелмей сотталушыға ҚР ҚК 96-бабы, 2-бөлімінің "и" тармағымен ақтау үкімі асығыс шығарылған. Сот үкімі бойынша Б. 2001 жылы 31 желтоқсанда Жаңатас қаласында топтасқан төбелеске араласып, бұзақылық жасап, өзіне таныс емес Н. себепсіз ұрып, оған жеңіл дәрежедегі дене жарақатын түсірген. Апелляциялық наразылықта сотталғанның кінәсі тергеудегі айыбын мойындаған жауаптарымен, басқа дәлелдермен толық негізделген деп көрсете келе, үкімді өзгертіп, оның әрекеттерін ҚК 103-бабыны 3-бөлігімен дәрежелеп, түпкілікті жазаны ҚР ҚК 58-бабыны 3-бөлігімен тағайындауды сұраған. Апелляциялық шағымында жәбірленушінің қорғаушысы сот істі бір жақты қарап, сотталғанның тергеуде шешесі мен адвокаттының берген жауаптарына сотта өткізілген сараптамаға дұрыс баға бермей, Б. ҚР ҚК 96-бабымен негізсіз ақталған деп үкімді бұзып, істі қайтадан сот қарауына жіберуді сұраған. Сонымен, Жоғарғы Соттың Қылмыстық істер жөніндегі алқасы сот үкімін төмендегі жағдайға байланысты бұзылған деп шешті. ҚР ҚПК 24-бабының 4-бөлігінің талабы бойынша айыпталушыны әшкерелейтін де ақтайтын да сондай-ақ оның жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар іс бойынша анықталуы керек. Іс бойынша көптеген деректер тексерілмей, анықталмаған мәселелер болғандықтан, Б. ҚР ҚК 96-бабы 2-бөлігінің "и" тармағымен ақтау үкімі асығыс шығарылған.

Қазіргі қылмыстық іс жүргізу туралы заң әдебиеттерінде қылмыстық іс қозғау сатысының қылмыстық іс жүргізудің дербес және бастапқы сатысы екендігіне ешкім дау айтпайды. Алайда, оның аралық шегі әлі де болса нақты анықталған жоқ тіпті жалпы қылмыстық іс жүргізу қызметінде оның бастапқы кезеңі төңірегінде кереғарлықтар байқалады. Мұндай ұйғарымдарда сөз жоқ, егер ҚР ҚІЖК 184-бабының негізінде жүзеге асырылатын жұмыс қылмыстық іс жүргізудің шеңберінен шығып кететін жағдайда қылмыстық іс қозғау сатысында қандай процессуалдық емес әрекет жасалады деген сұрақ туындайды.

Сотқа келіп түскен қылмыстық іс жүргізу мәселесін соттың төрағасы немесе оның тапсыруы бойынша басқа судья шешеді Судья келсі түскен іс бойынша: басты сот талқылауын тағайындау туралы, істі қосымша тергеуге қайтару, іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру, істі сотталуы бойынша жіберу, істі тоқтату, қылмыстық істерді біріктіру шешімдердің бірін қабылдайды. Шешім іс сотқа келіп түскен сәттен бастап, бес тәуліктен кешіктірілмей қабылдануы тиіс. (ҚІЖК 299-бап) ҚІЖК 368-бабына сәйкес, Қазақстан Республикасындағы соттар

Қазақстан Республикасы атынан ҮКІМ шығарады. ҚІЖК 369-бабына сәйкес, шығарылған үкім заңды және негізді болуға тиіс, егер үкім заңның барлық талаптарын сақтай отырып және заң негізінде шығарылса, ол заңды болып танылады. Егер үкім сот отырысында сотқа ұсынылған дәлелдемелерді жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылса, ол негізді деп танылады. Қылмысты дұрыс саралаудың ең маңызды орны қылмыстық іс жүргізу сатысының соңғы кезеңі сот үкімінде айқын көрінеді. Өйткені кінәліге жаза мөлшерін тағайындауда қылмысты саралаудың атқаратын рөлі ерекше. Сот үкім шығару кезінде төмедегідей мәселелерді шешеді: сотталушы айыпталып отырған әрекеттің орын алғаны дәлелденді ме, бұл әрекет қылмыс болып таныла ма және ол нақ қандай қылмыстық заңда көзделген (бабы, бөлігі, тармағы), сотталушының бұл әрекетті жасағаны дәлелденді ме; сотталушы бұл қылмыстың жасалуына кінәлі ме; оның жауаптылығы мен айыбын жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар бар ма; сотталушы жасаған қылмысы үшін жазаға тартылуға тиіс пе; сотталушыға қандай жаза тағайындалуы тиіс; жаза тағайындамай үкім шығару үшін немесе жазадан босатуға, не қылмыстық жазаны өтеуді Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 72-бабында және 74-бабының 2-бөлігінде көзделген жағдайларда кейінге қалдыру туралы негіздер бар ма; бас бостандығынан айыруға сотталушы түзеу немесе тәрбие беру мекемесінің қандай режимінде жазасын өтеуге тиіс; азаматтық талап, арыз қанағаттандыруға жата ма, кімнің пайдасына және қандай мөлшерде, сондай-ақ егер азаматтық талап берілмесе, мүліктік зиян өтелуге жата ма; азаматтық талап арызды немесе ықтимал тәркілеуді қамтамасыз ету үшін тыйым салынған мүлікті не істеу керек; заңдай дәлелдемелерді не істеу керек, т.б. мәселелер көзделген (ҚІЖК 371-бап). Сонымен қатар ҚІЖК 434, 446, 459, 476 т.б. баптары қылмысты саралауда ерекше көрініс табады. Қылмысты саралауда қылмыстық іс жүргізу заңын дұрыс қолданбау қылмыскерге қылмыстық жауаптылық мәселелерін шешуде және қоғамға қауіпті құқыққа қайшы іс-әрекеттің сипатын белгілеуде, жаза мөлшерін анықтауда кері әсер етеді. Қылмыстық заңды дұрыс қолданбау (ҚІЖК 436-бабында көрсетілген) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімінің талаптарын бұзса; Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің қолдануға тиіс болған бабынан басқасын немесе бөлігін (тармағын) қолданса; Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің бабының санкциясымен көзделген жазамен салыстырғанда неғұрлым қатаң жаза тағайындау қылмыстық заңды дұрыс қолданбау жолсыздықтары болып табылады. Істі қарау нәтижесінде жасалған әрекетке заң тұрғысынан баға дұрыс берілмеген деп танып, апелляциялық сатыдағы сот қылмыстың сыныбын неғұрлым жеңіл қылмыстық жауаптылықта қарастыратын қылмыстық заңның бабын өзгертуге құқылы. Апелляциялық сатыдағы сот бұл негіздер бойынша айыптаушы және жеке айыптаушы, жәбірленуші, олардың өкілдері шағым (наразылық) берген жағдайда, бірақ тағылған айып шегінде ғана қаралған істің нәтижелері бойынша неғұрлым ауыр қылмыс туралы заңды қолдануға немесе неғұрлым қатаң жаза тағайындауға құқылы. ҚР Жоғары Соттың қадағалау алқасынан үзінді келтіретін болсақ сотталушының әрекеті ҚР ҚК 52- бабында көрсетілген талаптарға сай келмейтіндіктен тағайындалған жаза мөлшері азайтылды. Сот үкімі бойынша Ж. (бірнеше рет сотталған) ҚР? ҚК 24-бабы 3-бөлігі арқылы 120-баптың 3-бөлігінің "в" тармағымен 10 жылға бас бостандығынан айырылып, жазаны түзеу колониясының ерекше режимінде өтеу ұйғарылды. Үкім бойынша Ж. 1997 жылы 16-шілдеде сағат 15-тер шамасында мас күйінде 11-жасар жас өспірім қызды зорлауға оқталғаны үшін кінәлі деп танылған. Сотта сұралған жәбірленуші Ж. үйге кіріп келіп, бірден мойнынан қылқындырып, айқайлаған кезде ауызын басып, футболкасын көтеріп киімін шеше бастаған. Екеуі алысып жатқанда шешесі кіріп келіп, қызын құтқарған. Сотталған Ж. қылмыстық әрекеттерін, яғни өте жас қызды зорлауға оқталғаны сот қарауы барысында толық анықталып, өз дәлелін тапқан. Бұл тұрғыда оның қылмысы материалдық заңмен дұрыс дәрежеленген. Жәбірленуші жас қыз бен оның шешесі жала жауып тұр дейтін іс бойынша деректер жоқ керісінше олардың жауаптары біркелкі, іс материалына басқа да деректерге қайшы келмейді. Сонымен қатар, қадағалау алқасы сотталған Ж. жаза тағайындағанда шамадан тыс қатал, ҚК 52-

бабында көрсетілген талаптарға сай емес деген пікірге келеді. Себебі, қылмыс ақырына дейін жеткізілмей, ауыр зардапқа соқтырылмаған.

Сонымен, қылмысты саралау қылмыстық процесстің кез келген сатысында болуы мүмкін. Қылмысты саралау қылмыстық істі тергеу, сотта қарау немесе іс қаралып, үкім шыққан соң апелляциялық инстанцияда жасалынған қылмыстың нақты мән – жайларын нақтылауға байланысты өзгеруі мүмкін.

Қылмыстық құқықтық теориясында қылмысты саралаудың кезеңдері үш топқа бөлінеді. Бірінші кезең - қылмыс құрамының жалпы белгілерін көрсете отырып міндеттейді. Екінші кезең - қылмыс құрамының топтық белгілерін белгілеу. Үшінші кезең - қылмыс құрамының түрлік белгілерін айқындау болып табылады. Сонымен қорыта келе, қылмысты саралауды қылмыстық іс жүргізу сатысында атқаратын рөлі маңызды.

## **2. ҚЫЛМЫСТЫ САРАЛАУДЫҢ ЗАҢИ НЕГІЗІ - ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫ**

### **2.1. Қылмыс құрамының түсінігі және маңызы**

Қылмыс құрамы дегеніміз қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздікті қылмыс қатарына жатқызуға мүмкіндік беретін қылмыстың объективтік және субъективтік жақтарынан құралатын белгілерінің жиынтығы болып табылады.

Көптеген қылмыстардың ішінде нақты бір қылмысты анықтау үшін, қылмыс құрамының ұғымы қолданылады. А.Н.Ағыбаев: «Қылмыстың құрамы деп – қылмыстық заң бойынша қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді белгілі бір қылмыстың қатарына жатқызуға мүмкіндік беретін қылмыстың объективтік және субъективтік жақтарынан құралған элементтердің және белгілердің жиынтығы» деп көрсетеді.

А.В.Наумовтың айтуынша: “Қылмыс құрамы дегеніміз, қоғамға қауіпті іс-әрекетті қылмыс ретінде сипаттайтын қылмыстық заңмен белгіленген объективтік және субъективтік белгілердің жиынтығы. Қылмыс құрамының ұғымы төрт белгіні құрайды, теорияда оларды қылмыс құрамының элементтері деп атайды» [8, 1356]. Кейбір оқулықтар мен әдебиеттерде “қылмыс құрамының элементтері” және “қылмыс құрамының белгілері” деген ұғымдар бірін-бірі алмастырып отырады. Қылмыс құрамының элементі дегеніміз, заң бойынша қылмыс деп табылатын қоғамға қауіпті іс-әрекеттің әртүрлі жақтарына тиесілі топтық белгілерді құрайтын қылмыс құрамының құрылымдық бөлігі. Қылмыс құрамының элементтері қылмыстың әртүрлі жақтарына тиесілі: қылмыстың объектісіне, объективтік жағына, субъективтік жағына, субъектісіне. Қылмыс құрамының белгісі деп, қылмыстың неғұрлым маңызды қасиеттерінің нақтылы заңдық сипаттамасын айтамыз. Қылмыс құрамының белгілері төрт топқа бөлінеді және оның төрт элементтеріне сәйкес келеді. Ал мағынасы бойынша екі түрге бөлінеді.

1. Қылмыс құрамының негізгі белгілері:

- а) қылмыстың объектісін сипаттайтын белгілер: қылмыстық қол сұғушылықтан қылмыстық заң бойынша қорғалатын қоғамдық қатынастар;
- б) қылмыстың объективтік жағын сипаттайтын белгілер: объектіге зиян тигізетін немесе зиян тигізу қаупін тудыратын қоғамға қауіпті іс-әрекет; қоғамға қауіпті нәтиже; себепті байланыс;
- б) қылмыстың субъективтік жағын сипаттайтын белгілер: кінә- қасақаналық, абайсыздық;
- в) қылмыстың субъектісін сипаттайтын белгілер: жеке тұлға, есі дұрыстық, қылмыстық жауаптылық жасы.

Қылмыс құрамының осы негізгі белгілері кез келген қылмыс құрамында болады және олардың біреуінің болмауы қылмыс құрамының жоқтығын көрсетеді.

Қылмыстың объектісі – қылмыстық қол сұғушылықтан зиян шегетін немесе зиян келуі мүмкін қоғамдық қатынастар.

Кез кеген қылмыс материалдық игіліктерге емес (заттар, ақша т.б.) қоғамдық қатынастарға қол сұғады. Ол қоғамдық қатынастар әрекет етуші қылмыстық заңмен қорғалуы қажет (ҚР ҚК 2 бабы). Қылмыскермен қол сұғылатын қоғамдық қатынастардың сипатына қарай, қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты анықталады. Қоғам үшін қылмыстың объектісі неғұрлым құнды болса, соғұрлым жасалатын қылмыстың ауырлығы да көп болады. Сайып келгенде, қылмыстың объектісі дегеніміз, кінәмен қылмыстық қол сұғушылық жасалатын, қылмыстық заңмен қорғалған қоғамдық қатынастар болып табылады.

Қылмыстың объективтік жағы қылмысты істеген адамның мінез-құлқының сыртқы көрінісін білдіреді. Объективтік жақ ең алдымен қоғамға қауіпті мінез-құлық актісінің сыртқы көрінісі, ол адамның әрекеті немесе әрекетсіздігі арқылы көрініс табады.

Қылмыстың субъективтік жағын және субъектісін сипаттайтын белгілер қылмыс жасаған адамның субъективті ерекшелігін көрсететіндіктен қылмыс құрамының субъективтік белгілері деп аталады. Субъективтік жақ қылмыстың ішкі жағын, мәнін және мазмұнын сипаттайды. Қылмыс жасаған адамның ішкі дүниесінде, оның еркі мен санасында өтетін психикалық процестің көрінісі. Демек, қылмыстың субъективтік жағы бұл негізінен адамның психикалық іс-әрекетінің қылмыс істеуге тікелей байланысты жағының көрінісі болып табылады. Субъективтік жақтың белгілеріне кінә, ниет және мақсат жатады. Кінә кез келген қылмыс құрамының міндетті белгісі. Ол адамның өзінің қасақаналық пен абайсызда істейтін қоғамға қауіпті іс-әрекетіне және оның қоғамға қауіпті зардабына деген көзқарастарының жиынтығы болып табылады.

Қылмыстың субъектісі дегеніміз, қоғамға қауіпті іс-әрекетті жасаған және заңға сәйкес сол үшін мемлекеттің алдында қылмыстық жауаптылықты көтеруге қабілеті бар адамды айтамыз. Қылмыс субъектісін сипаттайтын белгілерге: жеке тұлға, есі дұрыстық, қылмыстық жауаптылық жасына жету яғни 16 жасқа толу жатады (кейбір қылмыстар үшін 14, 18 жасқа жету міндетті). Көрсетілген белгілермен қатар, арнаулы белгілерді қажет ететін адам, қылмыстың арнаулы субъектісі болып табылады (мысалы: әскери қылмыстарда әскери қызметші).

Қылмыс құрамының арнаулы /факультативті/ белгілері. Бұл белгілер бір құрамдар үшін міндетті, екіншілері үшін міндетті емес болып табылады, яғни бұл заң шығарушының кейбір қылмыс құрамдарын сипаттау үшін қолданатын белгілері. Оған: қылмыстың зардабы, уақыт, орын, қылмыс істеу тәсілі, құралы, қылмыстық ниет, мақсат, қылмыстың заты, қылмыстың арнаулы субъектісі жатады. Бұл белгілер қылмыс құрамында аталып көрсетілсе, онда олар сол құрамның қажетті белгілері болып табылады. Қылмыс құрамында көрсетілмеген жағдайда, олар қылмысты саралауға әсер етпейді, тек қана жаза тағайындағанда есепке алынады.

Кейбір авторлар жоғарыдағы көрсетілген екі топтан басқа, үшінші топты, яғни қылмысты сипаттайтын бірақ, қылмыс құрамынан тыс жатқан белгілерді ажыратады. Бұл белгілердің қоғамға қауіпті іс-әрекеттің дәрежесіне әсер ететіні соншалықты, оның қоғамға қауіптілігін жойып, қылмыс қатарынан шығарып жібереді. Оған мысалы, қылмыс құрамынан тыс жатқан кінәлінің жеке тұлғасының жақсы жағынан сипаттайтын белгілер жатқызылады.

Қылмыс құрамы дегеніміз - бұл қылмыстың объектісіне, объективтік жағына, субъектісіне және субъективтік жағына жататын заңмен белгіленген белгілердің бірлігі болып табылады. Қылмыс құрамы белгілерінің тек қана біреуін немесе бірнешеуін анықтау, барлық белгілері толық болмаған жағдайда қылмыс құрамы туралы айтуға мүмкіндік бермейді. Егер қылмыс құрамы болмаса, онда қылмыстық жауапкершілік үшін негіз де болмайды.

Қылмыс құрамына заңшығарушы мемлекет үшін және сондықтан да жазаланатын қоғамдық қауіпті немесе әрекетсіздікті сипаттау үшін қажетті деп есептейтін белгілер жиынтығы кіргізген.

Жоғарыда атап өткеніміздей, қылмыс құрамының белгілері қылмыстық заңда көзделеді. Бірақ Қылмыстық кодекстің тиісті баптарының диспозицияларында барлық белгілер міндетті түрде көрсетіле бермейді. Осы орайда, В.Н.Кудрявцевтің пікірімен толықтай келісуге болады: “Заң шығарушы қылмыс құрамын емес, қылмыс құрамының белгілерін толықтай сипаттайтын қылмыстық-құқықтық норманы құрайды. Бұл белгілердің өзі адам санасынан тыс объективті түрде өмір сүреді және олар шын мәнісінде нақтылы қылмысқа тиесілі болады. Ал заң шығарушының міндеті сол белгілерді аса дәлділікпен және нақтылықпен тауып көрсете білу болып табылады. Осыған байланысты заңдағы баптың диспозициясы тек қана қылмыс құрамының элементтерін көрсетеді” [17, 576].

Қылмыс құрамының белгілері бар әрбір әрекет немесе әрекетсіздік қоғамға қауіпті қылмыс және жазаланатын әрекеттерге жатады.

Қылмыс құрамының белгілері әдетте қылмыстық заңда белгіленде. Дегенмен де, қылмыс құрамының барлық белгілерін заңның Ерекше бөліміндегі нормалардың диспозициясынан іздемейміз. Қылмыс құрамының көптеген белгілері қылмыстық құқықтың жалпы бөлімінде де қаралады.

Қылмыстық құқық ғылымында қылмыс құрамының белгілерін төртке бөлу немесе қылмыстың төрт жағын ажырату қалыпқа айналған. Осыған байланысты мына төмендегі белгілерді бір-бірінен ажырату қажет: қылмыстың объектісін; қылмыстың объективтік жағын; қылмыстың субъектісін; қылмыстың субъективтік жағын.

Қылмыс құрамы заңда көрсетілгеніне немесе көрсетілмегеніне қарамастан өздігінен көрінетін белгілерден тұрады. Ол белгілердің жиынтығы қоғамға қауіпті әрекетті немесе әрекетсіздікті қылмыс қатарына жатқызуға толық мүмкіндік береді [18, 646].

Қылмыс пен қылмыс құрамы түсінігінің арақатынасының маңызды мәні бар. Бұл түсініктер бір-бірімен байланысты, бірақ бір мағынада емес. Олардың қатынастардың түрлері келесідей. Біріншіден, қылмыс түсінігі төрт белгісімен сипатталады, яғни қоғамға қауіп, құқыққа қарсы келу (қылмыстық заңмен тыйым салынады), кінәлілік және жазаланушылығы (жазаның қаупі), ал қылмыс құрамының түсінігі - төрт элементтен сипатталады, яғни объект, объективтік жақ, субъект және субъективтік жақ.

Екіншіден, қылмыс құрамы түсінігінде жазаланушылық сияқты қылмыс белгісіне қосылмайды.

Үшіншіден, қылмыс түсінігі барлық қылмыстың барлық қылмыс еместен негізгі шекарасымен көрінеді, яғни басқа құқық бұзушылықтан және басқа әрекеттен қылмыс оқшауланады. Ал қылмыс құрамының түсінігі - негізгі дарашылдықтың және қылмыстың бір-бірінен негізі болып табылатын әрбірінің қылмыстың бөлек түрін анықтап басқалардан шектейді. Бұл біріншіден қылмыс құрамының түсінігін және екіншіден қылмыс құрамының түсінігі тиісінше сонымен қатар қылмыскерге құқықтық баға береді.

Төртіншіден, қылмыс түсінігі кез-келген қылмыстардың әлеуметтік -құқықтық мазмұнын білдіреді, ал қылмыс құрамының түсінігі - оның құқықтық құрылымы.

Осыдан басқа, қылмыс түсінігі мен нақты қылмыс құрамы қылмыстық заңда анықталған ( ҚР ҚК 9 бабында қылмыс түсінігі, ал нақты қылмыс құрамы - ҚК Ерекше бөлімінің баптарында және жалпы бөлімнің 3 бабында, сонымен қатар басқа қылмыстық емес заңдарда және басқа нормативтік құқықтық актілерде), ал қылмыстық құрамының жалпы түсінігі теориялық абстракция болып табылады [19, 616].

Нақты қылмыс құрамында мынандай қылмыс белгілері нақтыланады, яғни қоғамға қауіптілік, құқыққа қарсылық және кінәлілік сияқты. Онымен қоса, қылмыстық заңда көзделген мінездеу, қоғамға қауіпті қылмыс бір жағынан мынандай қауіпті объективтік жақ, субъекті және субъективтік жақ, және басқа - объектінің әлемеуметтік құндылық белгілері. Кінәлілік сияқты мынадай қылмыстық белгісі, бөлек және бүтін құқыққа қарсылықпен қатысты қылмыс құрамы тек субъективтік жақты мінездейді.

Белгіленгендей, қылмыс құрамы төрт элементтер жиынтығын мінездейді, яғни объект, объективтік жақ, субъект және субъективтік жақ. Осы элементтердің әрқайсысы кез келген қылмыс құрамында міндетті түрде болуы тиіс. Белгіленгендей, осы элементтердің кез келгені болмаса қылмыс құрамы да жоқ.

Соңында қылмыспен бұрмаланатындай зиян келтірсе немесе зиян келтіру қауіпін туғызатындайға қылмыс бағытталса, онда қылмыстың объектісі болып саналады. Қылмыс объектісі қылмыстық заңды қорғайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Қылмыстық құрамының объектік жағы - бұл көбіне қылмыстық заңының диспозициялық баптарындағы жағдайлармен сипатталады. ҚР ҚК-ң Ерекше бөлімі - қылмыстың сыртқы жақтары, яғни қоғамға қауіпті әрекетпен, қоғамға қауіпті салдар мен жағдаймен, қоғамға қауіпті және (немесе) оның дәрежесімен әсер етуімен көрінеді.

Қылмыстың субъектісі қылмыстық жауапкершілікте болатын жастағы және есі дұрыс жеке тұлға болып табылады.

Қылмыс құрамының субъективтік жағы - бұл қылмысты істеуге тұлғаның психикасымен қатысы бар, қылмыстық заңда көрсетілген, қылмыстың ішкі жағы.

Әрбір қылмыс құрамының элементі қылмыстық заңда көзделген белгілерді мінездейді.

Нақты қылмыс құрамына объективтік белгілерін (яғни объекті және объективтік жаққа қатысты) және субъективтік белгілерін (яғни субъекті және субъективтік жаққа қатысты) мінездейтін белгілі бір жиынтықтары тән болады. Қылмыстық заңда (сонымен қатар басқа заңдарда және (немесе) басқа да нормативтік құқықтық актілерде, ҚР ҚК Ерекше бөліміндегі бланкеттік диспозиция баптарына сілтеме жасалынғандар) көзделген барлық белгілер міндетті болып, жекелікте балама болады, яғни қылмыстық құқықтың маңызда және өзара алмасымдылық тең бағалы болады.

Қылмыс құрамының белгілері нақтыланған мазмұнды және қылмыс құрамының нақтылығында ерекше әрбір жеке-жеке элементтерді анықтайды.

Қылмыс құрамының түсінігі жалпыда мінезделетін оның объективтік және субъективтік белгілерімен құрылады, жекелікте балама және факультативтіні қосу міндетті [4, 366].

Міндетті - бұл кез-келген қылмыс құрамында қажетті белгілердің болуы. Осы белгілердің кез-келгені болмаса қылмыс құрамы да жоқ.

Факультативтік - бұл әрбір қылмыс құрамындағы белгілер емес: кейбір қылмыс құрамдарында көзделген және ол құрам үшін міндетті, ал басқаларында жоқ.

Жалпы қылмыс құрамындағы түсініктегі әрбір элемент міндеттілік және факультативті белгілерін мінездейді, ең болмағанда біреуімен немесе басқасымен.

Сонымен, қылмыс объектісіне бір міндетті белгі (объект) және екі факультативті белгі (қылмыс заты және қылмыстың жәбірленушісі) тән болады.

Қылмыс құрамының объективтік жағы бір міндеттілік және жеті факультативті белгіні мінездейді. Міндеттілік белгі іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) болады, ал факультативті белгі: 1) зардап, 2) іс-әрекет және зардап арасындағы себепті байланыс, 3) орны, 4) уақыт, 5) жағдай, 6) тәсіл, 7) қару және 8) қылмыс істеген құралы. Барлық қылмыс құрамында қолданылатын факультативтік белгілерін ұсынатын зардап және іс-әрекетпен зардап арасындағы себепті байланыс материалдық құрамды қылмысқа да міндетті болып келетінін атап кеткен жөн.

Қылмыстың субъектісіне үш міндетті және бір факультативті белгілер жатады. Міндеттілері болып: 1) жеке тұлға, 2) есі дұрыс және 3) қылмыстық жауаптылық жастағы тұлға. "Қылмыстың арнаулы субъектісі" сөз тіркесі сол не басқа қылмыс субъектілерінің ерекшеліктерін сипаттайды және қылмыстық заңдарда нақты факультативті белгілері бойынша көрсетіледі.

Қылмыс құрамының субъективтік жағы бір міндетті (кінә) және үш факультативті белгілермен сипатталады (дәлел және мақсат).

Қылмыс құрамының элементтері өзінің мазмұны бойынша әр түрлі болып келеді. Заң қылмыс субъектісін және оның объектісін, қылмыспен келтірілген нәтижені, қылмыскердің әрекет ету әдісін, оның себептері мен мақсаттарын сипаттайтын белгілерді қарастырады. Құрам элементтерін терең зерттеу үшін оларды мұқият жүйелендіру керек. Қылмыс құрамы элементтерінің жүйесін қалай құру керек? Жоғарыда атап өткендей, объективтік және субъективтік белгілердің айырмашылығы қылмыс құрамы туралы жалпы оқуды құру үшін негіз бола алмайды, сондай-ақ ол қылмыстың жеке құрамдарын жіктеу үшін де інегіз бола алмайды. Бұл жерде объективтік және субъективтік белгілердің айырмашылығы - қылмыс туралы оқуда ешқандай роль ойнамайды деп жалпылама шешім қабылдау теріс болған болар еді. Керісінше, қылмыс құрамына объективтік және субъективтік элементтер кіретін болғандықтан, екінші жағынан әрбір құрамда барлық уақыт қылмыстың объективтік және субъективтік белгілері болғандықтан, құрам элементтерін объективтік және субъективтік белгілер бойынша жіктеу қылмыс- құрамдарының дәлелді мазмұнымен және занды табиғатымен толық сәйкестікте тұр деп шешім қабылдауға болады.

Қылмыс құрамы элементтерін зерттеудің мұндай жүйесі зандылықты күшейту ісіне қызмет етуге мүмкіндік береді. Қылмыс құрамы элементтерінің жеке топтарын құру кезінде мәселені шешуді қиындата түсетін мәнді қателерге жол беріледі.

Объект, объективтік жағы, субъект және субъективтік жағы қылмыс құрамының элементтері болып табылмайды, табиғатта құрамның мұндай элементтері деген болмайды. Сондықтан да олардан құрам құрылмайды. Құрамда емес, қылмыста объект және объективтік жағы, субъект және субъективтік жағын ажырата білу керек.

Қылмыс құрамы қылмыстың нақты мазмұнын ашатын болғандықтан, құрамда қылмыс объектісін және оның объективтік жағын, субъект және субъективтік жағын сипаттайтын элементтерді ажырату керек.

Әрбір қылмыс құрамы: 1. қылмыс объектісінен; 2. қылмыс құрамының объективтік жағынан; 3. қылмыс субъектісі; 4. қылмыс құрамының субъективтік жағынан құралады". Қылмыс объектісін сипаттайтын құрамның элементтерін атап өтетін болсақ, қылмыс әрекетте немесе ірекетсіздікте көрініс табуына қарамастан, әрбір қылмыс белгілі бір объектіге қол сұғады, ал ештеңеге қол сұқпайтын қылмыстың өзі табиғатта болмайды.

### **Қылмыс құрамы және қылмыстық заң**

Негізінде қылмысты саралауда қылмыстық заңмен қарастырылатын нақты қылмыс құрамы жатыр. Нақты қылмыс құрамы қылмыстық заңда бірден анықталмай, түрлерінің

белгілері арқылы анықталады. Қылмыс құрамының белгілері - бұл бір сөзбен (терминмен) немесе сөз тіркесімен (терминдердің сөз тіркесімен) айтқанда, қылмыстық заңда көрсетілген, сонымен қатар басқа заңда және басқа нормативтік құқықтық актілерде немесе халықаралық шарттағы оқиғалар кезіндегі түсінік. Мысалы, қылмыс құрамының белгілері - бұл тор негізгі тұтастық организмде жатқан, өзіне қылмыс құрамын ұсынатын, сонымен қатар тор осы элемент құрамына сәйкес келетін, блок болып келетін, біртектес тобын құрайтын және организм бөлігі. Қылмыс құрамы - бүтін организм, көрсетілген тор мен блоктан тұрады.

Қылмыс құрамы белгілері қылмыстық заңмен белгіленген ұстаныммен бірге және олармен арақатынаста және қылмыс құрамынан негізгі қатарда сараланып қалуы мүмкін. Осы міндетті және факультативті белгілерден басқа сол негіздер болып мыналар табылады:

1) нормативтік деректеме (источник), 2) қылмыстық-құқықтық деректеме, 3) қоғамға қауіптілік дәрежесі, 4) гносеологиялық негіз, 5) анықтылық, 6) тұрақтылық дәрежесі және 7) заңдағы терминологиялық сипаттама негізі.

Нормативті қайнар-көзі секілді критерий бойынша қылмыс құрамының белгілері, біріншіден, көрсетілген қылмыс түріне жауаптылық тағайындайтын ҚР ҚК Ерекше бөлімінің бабында; екіншіден, аталған бөлімде және осы ҚК-ң Ерекше бөлімінің тарауларында; үшіншіден, ҚК-ң Жалпы бөліміндегі аталған бабтарда; төртіншіден, ҚР-ң басқа ( қылмыстық емес ) заңдарда және басқа нормативтік құқықтық актілерде ҚР ҚК Ерекше бөлімінің бланкеттік диспозициялық баптарына сілтеме жасалынғандар; бесіншіден, ҚР халықаралық шарттарында, ескерілген ҚК-ң Ерекше бөлімінің бланкеттік диспозициялық баптарына сілтеме жасалынғандар көзделген.

ҚР ҚК-ң Ерекше бөлімінің баптарының диспозицияларында нақты қылмыс құрамының белгілерін жекелендіретін және осы құрамды басқа қылмыс құрамынан айыруға мүмкіндік беретін, сондай-ақ объективтік жақтың барлық белгелерін және олар болған жағдайда факультативтік белгілерді анықтауға мүмкіндік беретін белгілер көрсетілген жоғарыда айтылғандардан басқа осы ҚК-ң Ерекше бөліміндегі баптарының диспозицияларында қылмыс объектілерін (мысалы, 265 б.) , қылмыстың субъектісін (мысалы, 131б, 132б, 176б, 307б.) және субъективтік жағын ( мысалы, 96б, 103 б. және ҚР ҚК басқа да баптары) сипаттайтын ерекше белгілер көзделген. Сонымен қатар, нақты қылмыс құрамының объективтік жағының белгілері тек қана ҚР ҚК Ерекше бөлімінің диспозициялық баптарында көзделген.

ҚР ҚК Ерекше бөлімінің біршама баптары, біріншіден, қылмыс құрамының жалпыға бірдей объектісін, субъектісін, субъективтік жағын сипаттайтын; екіншіден, аяқталмаған қылмыс құрамына тән белгілерді көрсетеді - қылмысқа дайындалушылық және қылмысқа қатысушылық болып табылмайтын - ұйымдастырушы, айдап салушы және кеңес беруші, және, үшіншіден, жасалған іс-әрекеттің қылмыстылығын жоятын белгілер.

Сонымен, ҚР ҚК 2 б. 1 т-да қылмыстық-құқықтық қорғаудың бірнеше объектілері көрсетілген: адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, меншік құқығы, қоғамдық тәртіп, қоғамдық қауіпсіздік, қоршаған орта, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы, азаматтардың қауіпсіздігі мен достастығы. Бұл объектілер тізбесі – шамамен берілген, ал толыққанды тізбесі қазіргі ҚК-ң Ерекше бөлімінде және аталған бөлімдерде қамтылған.

ҚР ҚК қылмыс субъектісі анықталады, ал 15 б. 1 және 2 б. және 16 б. оның мынадай белгілері нақтылана түседі: жасы және есі дұрыстығы.

Аталған ҚК-ң 19 б. 1б. кінәнің нысандары анықталады, ал 20, 21 және 22 баптарында кінәнің қасақаналық, абайсыздық нысандары нақтыланған.

ҚР ҚК 24 б. 1б. аяқталмаған қылмыс құрамы анықталған, ал 30 б. 1 және 3 т. оның кезеңдері нақтыланған: қылмысқа дайындалу және қылмыс жасауға оқталу. Аталған ҚК-ң

Ерекше бөлімінің баптарында аяқталмаған қылмыс құрамының кейбір белгілері көрсетілмеген, мысалы ҚР ҚК Ерекше бөлімінің баптарында көзделген қылмыстың объективтік жағының айыпкердің жағдайынан тәуелсіз болу салдарынан толық немесе ішінара орындалмауы.

Қылмыстық кодекстің 28б. қылмысқа қатысу ұғымына анықтама беріген, қылмысқа қатысушының жауаптылығы ҚР ҚК 28-31 б. белгіленген.

Қылмыстық кодекстің 9б. 2б. негізінде «ҚК-те көзделген белгілер бір әрекеттің белгілерін қамтыса да, қоғамға қауіптілік дәрежесі төмен болғандықтан сол әрекет (әрекетсіздік) қылмыс болып табылмайды», деп көрсетілген.

ҚР ҚК 26 б.ерікті түрде тұлғаның қылмысты соңына дейін жеткізуден бас тарту белгісі көрсетіледі, мұнда қылмыс құрамы жоқ.

ҚР ҚК-ң 32-37 баптарда іс-әрекеттің қылмыстылығын жоятын мән-жайлар көрсетілінген.

ҚР ҚК Жалпы бөлімінде сондай-ақ көрсетілген белгілер, қылмыс әрекетін шектейтін және тиісінше қылмыс құрамын бөлшектейтін нормалар бар.

Сонымен, қазіргі ҚК 19 б. 4б. тиісінше «іс-әрекет, тек абайсыздықпен істейтін, қазіргі кодекстің Ерекше бөлімдегі баптарында тиісінше арнайы көзделген жағдайлардағы қылмыс деп табылатын» нормалар бар. Бұл норма негізінде қылмыс құрамының субъективтік белгілері сияқты кінәлілік тек қана абайсыздықпен шектеледі (осы ҚК-ң 22 б. бойынша қылмыс қасақана болса кінәліліктің екі формасы болуы мүмкін).

Негізінде ҚР ҚК-ң 24б. 2б. сәйкес, «қылмыстық жауаптылық тек ауыр немесе аса ауыр қылмысқа дайындалғандық үшін болады». Көрсетілген норма мазмұнында ауыр емес және ауырлығы орташа қылмысқа дайындалғандық үшін қылмыс құрамы болмайды.

ҚР ҚК-ң Ерекше бөлімінің бланкеттік диспозициялық баптарында қылмыс құрамының белгісі көзделсе де, қылмыс құрамы белгісі көзделмесе де барлығы осындай белгілер емес. Тиісінше толық немесе ішінара қылмыс құрамының белгілері басқа (қылмыстық емес) заңдарда және басқа да нормативтік құқықтық актілерде не болмаса халықаралық шарттарда, көрсетілген диспозициясы барларға сілтеме жасалғандарды анықтайды. 1959 жылғы ҚазССР Қылмыстық кодексімен салыстырғанда, 1997 жылғы Қылмыстық кодексте көрсетілген диспозициялар елеулі көбірек болды.

ҚР ҚК Ерекше және Жалпы бөліміндегі баптарында қылмыс құрамының барлық белгілерін тіркеу көрсетілген, сонымен қатар басқа (қылмыстық емес) заңдарда және басқа нормативтік құқықтық актілерінде, халықаралық шарттарында кез-келген әрбір нақты қылмыс құрамында және сот-тергеу тәжірибесінде қылмысты саралауда анықталуға міндетті.

Қылмыстық-құқықтық мәнділікте қылмыс құрамының белгілері екі топқа бөлінеді: 1) жағымды және 2) жағымсыз. Жағымды - ол нақты қылмыс құрамында көрсетілген белгілер, ал жағымсыз - оның болмауында. Бұл терминология мазмұны бір жағынан қылмыс құрамының бар екеніне немесе мүлдем жоқ екеніне ықпал етеді және де жалпы әлеуметтік, диалектикалық мазмұны жағынан қарама-қарсы: оң жақта, яғни жағымды (бұған қылмыс құрамының жоқ екенін анықтайтын белгілер кіреді), ал теріс, яғни жағымсыз жағын бар екенін көрсетеді.

## **2.2. Қылмыстың объектісі бойынша қылмыстарды ажырату**

Қылмыс құрамының элементі ретінде, объект, тікелей қабылдауға мүмкін болмағандықтан, өзіне ерекше назар аударуды талап етеді. Қылмыс құрамының басқа элементтеріне қарағанда, объектіні сол мезетте анықтау өте қиын, әдетте қылмысқа қатысушылар мен куәлер қылмыстың қай объектісінің бұзылғаны туралы сұраққа жауап бере алмайды. Объектіні анықтау арнайы білімді талап етеді де, істің барлық мән-жайларын егжей-тегжейлі талдау арқылы анықталады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 2 бабы – Қылмыстық кодекстің міндеттерін анықтай отырып, ең маңызды деген объектілердің тізбегін көрсеткен: адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары, меншік, қоғамдық тәртіп, қоғамдық қауіпсіздік, қоршаған орта, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігі.

Қолданыстағы қылмыстық заңнамада адам және азаматты қорғау бірінші кезектегі маңызды мәселе ретінде қарастырылады. Кеңестік дәуір барысында, мемлекеттік және қоғамдық мүдделердің маңызы жеке адамдардың мүдделеріне қарағанда маңызды деп есептелінген болатын. Жеке адамдардың мүдделерін бірінші кезекке қою, отандық заңнаманы демократиялық елдердің қылмыстық кодекстеріне сәйкестендіріп, қылмыстық құқықтың жалпыадамзаттық құндылықтар идеалына қайта оралуының куәсі іспеттес.

Қылмыстық құқықтың теориясында қылмыстың объектісі қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар ретінде анықталады.

Қоғамдық қатынастар ретінде, құқықтық нормалармен қорғалынатын материалдық және материалдық емес өмірдің заттары мен құбылыстарына байланысты біріккен қызмет процесінде адамдар арасында қалыптасатын әртүрлі байланыстар түсіндіріледі [23, 1126.].

Яғни, адам әлеуметтік тіршілік иесі ретінде көрінетін қоғамдық қатынастар ерекше сипатқа ие. Адам өзі құрған заттармен, объективті әлеммен және басқа да тұлғалармен белгілі бір қатынастарға түседі. Сондықтан да, адамзат санасының қоғамдық табиғаты мен таным барысындағы қоғамдық қатынастарды зерттеу қажеттілігі түсіндіріледі.

Қоғамдық қатынастар адамдар арасында тәжірибелік, танымдық және рухани әрекеттердің нәтижесінде қалыптасады. Қоғамдық қатынастардың өзі сипаты бойынша және құрылымы бойынша да күрделі құбылыс болып табылады.

Қоғамдық қатынастардың құрылысы келесі құрамдас элементтерден тұрады:

1. қатынастардың субъектілері;
2. қатынастадың субъектілерінің әлеуметтік байланысы;
3. субъектілердің мінез – құлқы орын алып отырған пән, яғни қоғамдық қатынас.

Қоғамдық қатынастардың субъектілері болып осы қатынастардың қатысушылары, яғни жеке және заңды тұлғалар, олардың өкілдері тадылады.

Қоғамдық қатынастардың субъектілерін бөліп шығару қатынастарды анықтау үшін қажет, себебі, әлеуметтік статус субъект енген аяны көрсетеді де, оларды қорғайтын қылмыстық – құқықтық нормаларды дұрыс анықтауға мүмкіндік береді. Қылмыстық құқықта қоғамдық қатынастардың бір субъектісі әрқашанда адам болып табылады.

Қатынастардың субъектілерінің әлеуметтік байланысы белгілі бір қоғамға маңызды қызметпен сипатталынады. Қылмыстық құқықта әлеуметтік байланыс үш аспектіде көрініс табады:

- а) жеке адамдардың арасында;
- ә) жеке адамдармен заңды тұлғалардың арасында;
- б) қоғамдық қатынастардың пәні және субъектілерінің арасында.

Кейбір авторлардың пікірі бойынша, дәл осы жерде, қоғамдық қатынастардың мазмұнында мүдде әлеуметтік категория ретінде, алғашында оларды туындататын қозғаушы күш, кейінірек олардың құрамдас, мазмұнды бөлігі ретінде көрінеді [24, 1986.].

Қоғамдық қатынастың пәні – қоғамдық қатынастың неге байланысты туындайтыны. Қоғамдық қатынастың пәні – объектінің құрылымдық элементі.

Сонымен, қоғамдық қатынастар қылмыстың объектісі ретінде мына элементтерді: қоғамдық қатынастардың субъектілерін; олардың әрекеттерімен өзара қатынастарын; қоғамдық қатынастар субъектілерінің заңмен қорғалатын материалдық, заттық мүлктік және басқа да игіліктері мен мүдделерінің жиынтығын қамтиды.

Осыған орай, қоғамдық қатынастар дегеніміз адамдардың белгілі-бір әлеуметтік қажеттілікке байланысты мінез-құлықтары, іс-әрекеттері мен олардың өзара байланыстарының көріністерінің жиынтығы болып табылады. Қоғамдық қатынастар бұл - өте күрделі және әр түрлі, жан-жақты әлеуметтік, өз бойына бірнеше элементтердің өзара бір тұтас бірлігі қоғамдық қатынастардың тұтастығын құрайды. Қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі болып табылатын қоғамдық қатынастардың маңыздылық дәрежесі де қылмыстық заңдарды рет-ретімен орналастыру үшін аса қажет. Осы белгісіне қарай қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінің тарауларының, сондай-ақ әрбір тараудағы қылмыстардың орналасу тәртібі жүзеге асырылады.

Бірақ қоғамдық қатынастардың басты элементтері қоғам, мемлекет және олардың қойылымы, құрылуы және олардың өкілдері; әртүрлі бірлестіктер және адамдар ұжымы, жеке тұлғалар; материалдық әлемнің пәндері және қоғамдық қатынастар қатысушылары арасындағы өзара байланыстары бола алады.

Қылмыстық – құқық теориясында қоғамдық қатынастардың мазмұнын құрайтын элементтер жөнінде әр түрлі пікірлер бар. Мысалы, профессор Б.С.Никифоров қылмыстың жалпы объектісі болып табылатын қоғамдық қатынастардың құрамында «қоғамдық мүдде» орын алады деп санайды. Профессор Я.М.Брайнин осыған ұқсас пікірді қорғап және қолдап «қоғамдық қатынастардың субъектілерінің мүдделері де, қоғамдық қатынастардың элементтерінің қатарына кіреді», - деп тұжырымдаған. Профессор Е.А.Фроловтың пікірінше «мүдде – қоғамдық қатынастардың ядросы» болып саналады.

Сондай-ақ профессор А.В. Наумов қылмыстың объектісі қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар деген теория әр кезде бірдей қолданылуға жататын әмбебап теория емес, деген ұстанымды көрсеткен.

Қылмыстық құқықтың теориясында объектіге қатысты басқа да көзқарастар орын алған. Мысалы, кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, қылмыстың объектісі – «кімге қатысты қылмыс жасалынады, яғни, қылмыстық әсер етуге ұшыраған жеке адамдар, адамдардың тобы, қылмыстық құқықпен қорғалынатын материалдық және материалдық емес құндылықтар әсер ете отырып, осы адамдарға зиян келтіріледі және зиян келтіру қаупі төндіріледі», деп есептейді.

Дегенмен де бұл көзқарастармен келісуге болмайды. Қылмыстың объектісінің бұндай ұғымы заң шығарушының позициясына да, қалыпты ойлауға да қайшы келеді. Қылмыстың объектісінің аталған түсінігі объект пен қылмыстың затын бір жазықтықта қарастырады да, негізсіз түрде қылмыстың жәбірленушісін де қамтиды. Яғни, объект - әруақытта адам, адамдар тобы; ал қылмыстың заты – осы адамдардың белгілі бір материалдық және материалдық емес құндылықтары. Бұл позиция қылмыстың объектісінің негізгі талабына – қылмыстық қолсұғушылықтың нәтижесінде неге зиян келтірілетіндігі және зиян келтіру қаупінің төндірілетіндігі талабына сәйкес келмейді. Сондықтан да, бұл көзқарасты басшылыққа алатын болсақ, біз жекелеген қылмыстарды, мысалы, диверсия мен терроризмді ажырата алмаймыз. Себебі, олардың екеуі де көптеген адамдарға қарсы бағытталған. Сол себепті де қылмыстың объектісі мен қылмыстың затын араластыру екеуінің де маңызын жоғалтуға әкеліп соқтыруы мүмкін.

А.В.Наумов қылмыстың объектісі деп «өткен ғасырдағы қылмыстық құқықтың классикалық және әлеуметтік мектептері қалыптастырған құқықтық игіліктер деген теорияға қайта оралуымыз қажет», деп есептейді.

XIX ғасырдың ортасында қылмыстың формальді анықтамасына негізделген қылмыстың объектісінің нормативтік теориясы кең тараған болатын. Осы теорияға сәйкес, қылмыс құқық нормасын бұзудың мәні, ендеше, құқықтық норма қылмыстың объектісі, яғни

қылмыстық іс – қимылдың еге бағытталғандығы. Осыған байланысты, Н.С.Таганцев «Егер де біз қылмыстан тек нормаға қол сұғушылықты көретін болсақ, қылмыс формальді, өмірге қабілетсіз ұғымға айналады», деп көрсеткен.

Нормативтік теориядан бөлек қылмыстың объектісі ретінде субъективтік құқықты тану теориясы да кездеседі. «Қылмыс кімнің болмасын құқығына заңға қайшы қол сұғу, яғни мемлекет бұл құқықты өмір сүрудің қажетті шарты ретінде жазамен қорғаған». Бірақ та, Н.С.Таганцевтің пікірі бойынша, «субъективтік құқыққа қол сұғу, субъективтік құқық көрсетілген құқық нормасына қол сұғудың мәнін емес, құралын ғана құрайды. Субъективтік мағынадағы құқық – нақты игілік немесе мүддеде көрініс таппайынша, қылмыстық қолсұғушылықтың тікелей объектісі бола алмайды».

А. А. Пионтовский: «Қылмыс объектісі дегеніміз, қоғамдық қатынастар» деп дұрыс шешім қабылдай отырып, қылмыстың тікелей объектісін қарастыруда барлық уақыт осы тезис бойынша жүрген жоқ. Мысалы, ол: «Қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі қоғамдық қатынастардың өзі емес, ал олардың элементтері бола алады», деп жазды. Қоғамдық қатынастар және мән мен құбылыс сияқты материалистік диалектика дәрежесі жазықтығындағы қылмыстың тікелей объектісі ретінде қылмыс объектісі қатынастарын көрсететінін А.А. Пионтовскийдің пайымдауымен келісуге болмайды. Мән және құбылыс дәрежесі дегеніміз бірдей заттардың әртүрлі жақтарын көрсететін дәреже болып табылады. Сонымен қатар, қылмыс жасау кезінде кінәлі тікелей қоғамдық қатынастарға емес, оның жеке құбылысының элементтеріне әсер етеді, деп Пионтовский жағдайды реттеудегі дұрыстығын жоққа шығаруға болмайды. Қылмыс жасай отырып, қоғамдық қатынастарға қол сұға отырып, адам барлық уақыт шығын келтіреді, осы ықпалға түскен объектіні жояды немесе өзгертеді.

Біздің түсінігімізше, зардапсыз құбылыс дегеннің өзі табиғатта кездеспейді. Сондықтан да, А. Н. Трайниннің: «Қоғамға шығын келтірмейтін қылмыс болмайды», - деген шешімімен келісуге тура келеді.

Қылмыс объектісі мәселесін кешенді түрде алғаш рет Б.С. Никифоров өзінің «Объект преступления по советскому уголовному праву» деген монографиясында жасап шығарған болатын. Онда өзінің тікелей құрылыстың элементтері арқылы қылмыс объектісін зерттеуге дұрыс әдістік негіз қаланған болатын. Нақты қоғамдық қатынастар құрылысын зерттеу еңбектің авторына оның құрамды элементтерін бөліп шығаруға, олардың өзара байланысын және өзара байланыстылығын көрсетуге, осы қоғамдық қатынастарға шығын келтіру механизмін зерттеуге және осы негізде қылмыстың тікелей объектісі туралы мәселені шешуге, объектілердің түрлерін анықтауға және олардың өзара қатынасын анықтауға және осы мәселенің басқа да сұрақтарын шешуге мүмкіндік береді.

Сонымен, қоғамдық қатынастар қоғамның қоғамдық-экономикалық формацияларына байланысты пайда болады, дамиды, жетіледі. Қоғамдық қатынастар қылмыс заң арқылы жасалмайды, қылмыстық заң қоғамдық мүддеге сай келетін қоғамдық қатынастардың жетілуіне, дамуына, нығаюына тікелей әсер етеді.

Белгілі бір қылмыс жасай отырып, кез келген тұлға қоғамдық қатынастардың белгілі бір элементтеріне қол сұғады, қатынастар қатысушыларының мүдделеріне тікелей немесе жанама зиян келтіре отырып, олардың өзара байланысын бұзады.

Қоғамдық қатынастардың барлығы қылмыстық заңмен қорғалмайды, тек қана заңшығарушы тарапынан құнды деп танылғандар ғана қылмыстық заңның қорғауына алынған. Қылмыстық заңда қылмыстық қол сұғушылықтан қорғалатын маңызды қоғамдық қатынастар шеңбері көрсетілген. Мысалы, 1959 жылғы Қазақ ССР-нің Қылмыстық кодексінің 7 -бабында көрсетілгендей, қылмыстық заңда қоғамдық құрылысқа, саяси және

экономикалық жүйеге, жеке меншік, жеке тұлға, оның саяси, еңбек, мүлдіктік және басқа құқықтары мен еркіндіктеріне, сондай-ақ қоғамдағы құқықтық тәртіпке қол сұғатын қоғамдық қауіпті әрекет қылмыс деп мойындалынады. Қоғамдық қатынастардың осындай маңызды салаларын қорғау қылмыстық заңнаманың міндеті ретінде көрсетілген.

Кез келген қылмыстың объектісі қоғамдық қатынастар болады. Нақты қылмыс объектілерінің мазмұны және құрылысы туралы, оларға қылмыстық қол сұғу жән зиян келтіру механизмі туралы мәселелер әлі де болса толық зерттелмеген мәселелер қатарына жатады.

Жоғарыда айтылғадарды жиідей келе, қылмыстың объектісінің негізгі қасиеттері мынада:

1. Қол сұғушылықтың объектісі - материалдық және материалдық емес құндылықтар, яғни саяси, моральдық, мәдени және басқалары бола алады. Кез келген қол сұғушылықтың объектісі дегеніміз - сол қол сұғушылық зиян келтірген немесе зиян келтіру қаупін төндірген, қоғамдық қатынастар болып табылады.

2. Объект қылмыс құрамының міндетті элементтерінің бірі болып табылады, сондықтан да объектісіз қылмыстың өзі мүмкін емес. қылмыстық заңмен қылмыс ретінде қарастырылатын кез келген қоғамдық қауіпті әрекет белгілі бір объектіге қол сұғады. қылмыстық қол сұғушылық кезінде объектіге зиян келтіреді немесе зиян келтіру қаупін тудырады.

3. Объектіні дұрыс анықтау қылмыстық әрекеттің әлеуметтік және құқықтық табиғатын анықтауға, жасалған қылмыс үшін қылмыстық жауапкершілік түрлері мен шектерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар объектіні айқындау қылмыстардың ұқсас құрамдарын бір-бірінен ажыратуға, қылмыстық әрекетті қылмыстық емес әрекеттен ажыратуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ кез келген әрекеттің қоғамдық дәрежесі маңызды дәрежеде қандай объект қол сұғушылыққа ұшырап отырғандығына да байланысты болады, сондықтан да әрекеттегі қылмыстық заңдылықта қылмыстық қаралғандай қандай да бір әрекеттің белгілері бар, бірақ ыздылығының аздығынан қоғамдық қауіпті болмайтын әрекет немесе әрекетсіздік қылмыс болып саналмайды. Объект осымен шектелмейді [29, 566.].

4. Қылмыс объектісінің белгілері бойынша заңшығарушы қылмыстық-құқықтық нормаларды жүйелеу және кодификациялау сияқты күрделі жұмысты жүргізеді.

Қылмыс объектісін қылмыстық құқықтық реттеу объектісінен ажырату керек. Қылмыстық құқық құқықтың басқа да салалары сияқты ең алдымен құқықтық реттеу объекті бойынша жеке сала ретінде бөлінген [30, 926.].

5. Объектілерді ғылыми жіктеу оның мәнін тереңірек түсінуге және оның элементтік-құқықтық байланыстылығын ұғуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар объектінің қылмыстық заңдылықтың дамуына әсерін анықтауға және практикада қылмыстылықпен қарсы күресте қылмыстық-құқықтық нормаларды қолдануға мүмкіндік береді.

Сонымен, кез келген қылмыстың объектісі қоғамдық қатынастар болады деп айта аламыз. Нақты қылмыс объектілерінің мазмұны және құрылысы туралы, оларға қылмыстық қол сұғу жән зиян келтіру механизмі туралы мәселелер әлі де болса толық зерттелмеген мәселелер қатарына жатады.

### **2.3. Қылмыстың объективтік жағы бойынша қылмыстарды ажырату**

Қылмыстың объективтік жағы қылмысты істеген адамның мінез-құлқының сыртқы көрінісін білдіреді. Объективтік жақ ең алдымен қоғамға қауіпті мінез-құлық актісінің сыртқы көрінісі, ол адамның әрекеті немесе әрекетсіздігі арқылы көрініс табады. Қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздіктің нысандары мен түрлері қылмыстық заң

тұжырымдарында әртүрлі және жан-жақты. Кейбір қылмыс құрамының объективтік жағы қылмыстың зардабын көрсетеді. Бірқатар қылмыстардың объективтік жағын сипаттауда оның міндетті белгілеріне уақыт, орын, жағдай, қылмыстың жасалу тәсілдері де жатады. Қылмыстарды ажыратып жіктеуде, оның қоғамға қауіптілігінің дәрежесін белгілеуде, қылмысты саралауда объективтік жақтың осы белгілерінің маңызы зор.

Қылмыстың объективтік жағы – қылмыстық жауаптылықтың маңызды алғышарты. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы қылмыс ретінде адамның идеялары мен ойларын емес, қылмыстық – құқықтық ормаларды бұзатын қоғамға қауіпті іс – қимылды таниды.

Қылмыстың объективтік жағы – қылмыстық жауаптылықтың өзіндік іргетасы. “Өзімнің әрекетімсіз мен заң үшін мүлдем жоқпын, оның объектісі болып табылмаймын”, деп К.Маркс өте орынды көрсеткен.

Қылмыстың объективтік жағы қылмыскердің ойын, мақсатын бағалайтын негізгі критерий болып табылады. Сондықтан да, қылмыстық істі тергеу жән сотта қарау барысында бірінші кезекте, қылмыстың объективтік жағы анықталынып, соның негізінде ғана – қоғамға қауіпті іс – қимылды жасаған тұлғаның ойы, мақсаты, ниеті туралы түйідер жасалынады. Қылмыстың объективтік жағының белгілерінсіз қылмыстың субъективтік жағы туралы сұрақ туындамайды. Себебі, қылмыстың субъективтік жағы тікелей объективтік жақ арқылы жүзеге асырылады.

Қылмыстың объективтік жағының мазмұны көптеген белгілерінің жиынтығынан тұрады. Ең бастысы қылмыстық заң қорғайтын қоғамдық қатынастарға қиянатпен қол сұғатын және оған қол сұғу қаупін тудыратын қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік).

Қылмыстық құқықтағы зиян қылмыстың объективтік жағының белгісі болып табылатын «қоғамға қауіпті зардап» деген ұғымды білдіреді.

Қоғамға қауіпті іс-әрекет пен одан туындайтын зардаптың арасын байланыстыратын белгіні себепті байланыс деп атайды. Сонымен, қоғамға қауіпті іс-әрекет, қылмыстық зардап, себепті байланыс қылмыстың объективтік жағының белгілері болып табылады [32, 84б.]. Адамның мінез-құлқының сыртқы көрінісі болып табылатын қауіпті іс-әрекет белгілері бір кеңістікте және уақытта орын алатын нақты көрініс болып табылады. Қылмыстық құқықта кеңістік деген ұғым нақты іс-әрекеттің істелген орны ретінде қарастырылады. Сондықтан да, қылмыстың объективтік жағының мазмұнын ашып көрсететін белгілер қатарына қоғамға қауіпті іс-әрекет, қылмысты істеу орны және уақыты, әдісі де қосылады. Кейбір реттерде заң шығарушы нақты қылмыс құрамының белгілерін анықтағанда қоғамға қауіпті іс-әрекеттің белгілі бір жағдайда істелетіні туралы да еске салады. Демек, мұндай жағдай қылмыстың объективтік жағының бір белгісі болып саналады. Кез келген қоғамға қауіпті іс-әрекет белгілі бір тәсілмен, кейбір реттерде нақты құралдар мен қару-жарақтар қолдану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Мысалы, кісі өлтіруде бірнеше тәсіл қолданылуы мүмкін: кісіні өлтіру үшін мылтық немесе пышақ, у дәрі пайдалану, адамды тұншықтыру, қылғындыру немесе автокөлікпен әдейі қағып кету арқылы да өлтіреді. Қылмыс жасаудың тәсіліне алдау немесе сенімге қиянат жасау (мысалы, алаяқтықта немесе салық қылмыстарында) да кіреді. Осы айтылғандарға байланысты қылмыс іструдің тәсілі, құрал және қару-жарақ деген ұғымдар да қылмыстың объективтік жағының мазмұнын ашатын белгілер қатарына жатады.

Сонымен, жоғарыда айтылған белгілердің барлығы да, қылмыстың объективтік жағының белгілері болып табылады және осы белгілер арқылы объективтік жақтың мазмұны

айқындалады. Кез келген жеке қылмыс құрамы үшін объективтік жақ сол нақты құрамның төрт элементтерінің бірі ғана. Қылмыстық құқықтық нормамен белгіленген қылмыс құрамының белгілерін талдағанда сол қылмыстың объективтік жағы нақты қандай белгілерден тұратынын анықтау өте қажет. Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінің нақты нормаларын талдағанда, жоғарыда көрсетілген қылмыстың объективтік жағының барлық белгілері түгелдей дерлік, нақты нормалардың әрқайсысында кездесе бермейді.

Көптеген жағдайларда қоғамға қауіпті іс-әрекеттен міндетті түрде туындайтын зардаптың (мысалы, ауыр немесе өте ауыр емес дене жарақаты) болуын заңның өзінде атап көрсетеді. Мұндай ретте заң шығарушы объективтік жақтың - уақыт, орын, жағдай, тәсіл немесе басқа да белгілерін заңда көрсетпейді.

Біршама қылмыстық-құқықтық нормалар қоғамға қауіпті іс-әрекетті атап өтумен ғана шектеледі. Мысалы, пара беру (312-бап), қызметтік жалғандық жасау (314-бап).

Кейбір жекелеген қылмыстық-құқықтық нормаларда қылмыстың істелген орны, уақыты немесе жағдайы тура көрсетіледі. Яғни, қылмыстың объективтік жағының мазмұнына тән бір топ белгілердің ішінен тек біреуі ғана қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік кез келген қылмыс құрамының объективтік жағының міндетті, қажетті белгісі, ал қалған белгілерінің барлығы да факультативтік белгілер болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде қылмыстың объективтік жағына келесідей анықтама беруге болады: объективтік жақ – белгілі бір жағдайда, орында, уақытта жүзеге асырылатын және құқықпен қорғалатын мүдделерге зиян келтіретін, нақты қоғамға қауіпті мінез – құлықтың сыртқы көрінісі.

Қылмыстың объективтік жағының маңызы біріншіден, оның белгілерін дәлме-дәл анықтау істелген қоғамға қауіпті іс-әрекетті дұрыс саралаудың негізі болып табылады. Сондықтан да, 1997 жылғы ҚР ҚК Ерекше бөлім нормаларында объективтік жақтың белгілерін дәлме – дәл және толық түрде сипаттаған. Мысалы, 1959 жылғы ҚазССР – нің Қылмыстық кодексіне қарағанда, қолданыстағы заңнама жан күйзелісі жағдайында кісі өлтірудің, жан күйзелісі жағдайында денсаулыққа ауыр және орташа ауырлықтағы зиян келтірудің, нәсіпқұмрлық сипаттағы күш қолдану әрекеттерінің объективтік жағын толық көлемде сипаттап кеткен. Ерекше бөлім нормаларының нақты, айқын диспозициялары заңды біркелкі қолдануға көмектеседі.

Қылмыстық жауаптылыққа тарту барысында, бірінші кезекте қылмыстың объективтік жағы анықталынады. Жоғары Сот Д. Ісіне байланысты былай деп көрсеткен: «Тонаудың объективтік жағын құрайтын әрекеттерді жасамаған адам, мүлікті ашық түрде иемденудің бірігіп орындаушысы ретінде жауаптылыққа тартыла алмайды». Д. К-ға С-да ірі ақша қаражатының бар екендігін айтады да, төменде қалады. К. С-ның пәтеріне көтеріліп, оны ақшаны беруге мәжбүрлейді де, Д. Екеуі ақшаны бөліп алады. Жоғары Сот көрсеткендей, тонауды жасаған К. Д. мүлікті ашық ұрлаудың объективтік жағын құрайтын ешқандай әрекеттерді жасамаған. Сәйкесінше, қылмыстың мазмұнын анықтай отырып, объективтік жақ нақты қылмыс үшін жауаптылықты белгілейтін қол сұғушылықтың шектерін де анықтайды.

Екіншіден, объективтік жағының белгілері арқылы өзара жақын, ұқсас қылмыстарды бір-бірінен ажыратуға мүмкіндік туады. Бірдей объектіге қол сұғатын және кінәнің бір нысанымен сипатталынатын іс – қимылдарды бір – бірінен ажырату күрделі мәселе. Мысалы, ұрлаудың түрлерін бір – бірінен тек объективтік жақтың белгілеріне сүйене отырып қана ажыратамыз. Ұрлық, алаяқтық, тонау бір объектіге, яғни меншікке қол сұғады; кінәнің

бір нысанымен жасалынады, яғни қасақаналықпен және пайдақорлық мақсатпен; субъект – жалпы. Бұл қылмыстарды бір – бірінен ажыратуға, сәйкесінше, заңды дұрыс қолдануға аталған баптарда әртүрлі сипатталынған қылмыстың объективтік жағының белгілері арқылы қол жеткізіледі.

Қылмыстың объективтік жағын талдау, кейбір жағдайларда, қосымша объектіні анықтауға мүмкіндік береді. ҚР ҚК 179 бабына сәйкес, қарақшылық дегеніміз – бөтеннің мүлкін иемдену мақсатында азаматтардың өмірі мен денсаулығына қауіпті түрде күш қолданып немесе күш қолданамын деп қорқыту арқылы шабуыл жасау. Заңшығарушы қарақшылықты меншікке қарсы қылмыстардың қатарына жатқызған. Алайда, заңда сипатталынған бұл қылмыстың белгілері екінші, қосымша объектіні бөліп көрсетуге мүмкіндік береді де, қарақшылық екіобъектілі қылмыстардың қатарына жатқызылады.

Қылмыстың объективтік жағының жекелеген элементтері заңшығарушы арқылы аурлататын белгілер ретінде пайдаланылады. Мысалы, бұзақылық (ҚК 257 б. 1 б.) заңшығарушы арқылы онша ауыр емес қылмыстарға жатқызылған, қару немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолдану барысында (ҚК 257 б. 3 б.) ауыр қылмыстардың қатарына жатқызылады.

Қылмыстың объективтік жағының белгілері сот арқылы жазаның түрі мен көлемін анықтау кезінде ескерілетін, саралауға әсерін тигізбейтін, жауаптылықты және жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән – жайлар ретінде қарстырылады. Яғни, қылмыстың объективтік жағы қылмыс құрамының ішіндегі ең маңызды элементтердің қатарына жатады.

### **Қылмыстық іс – қимыл және оның нысандары**

Іс-әрекет кез келген қылмыстың объективтік жағының қажетті белгісі болып табылады. Бұл белгінің ұғымы мен мазмұны қылмыстық-құқықтық сипаттағы қасиеттер және белгілердің жиынтығымен анықталады. Қылмыстық іс-әрекет қоғамға қауіпті, құқыққа қайшы, саналы және ерікті, сонымен қатар мазмұны жағынан күрделі және нақты болуы керек. Іс-әрекеттің алғашқы екі белгісі яғни қоғамға қауіптілік және құқыққа қайшылық ҚРҚК-ның 9 бабында «тыйым салынған қоғамға қауіпті әрекет (іс-әрекет немесе әрекетсіздік)» деп көрсетілген.

Қоғамға қауіптілік құқық қорғайтын қоғамдық қатынастарға қиянатпен қол сұғу арқылы немесе қол сұғу қауіпін туғызу арқылы көрінеді. Белгілі бір іс – әрекетке қылмыстық жауаптылықты бекіту тек қана қоғамға қауіптілік болғанда ғана орынды. Егер де әрекет қоғамға қауіпті болмаса, ол қылмыс болып саналмайды және қылмыстық жауаптылықты көздемейді. ҚРҚК-ның 9 бабының 2 бөлігіне сәйкес: «Осы Кодекстің Ерекше бөлімінде көзделген қайсыбір әрекеттің белгілері формальды болса да бар, бірақ елеулі маңызы болмағандықтан қоғамдық қауіпті емес, яғни жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтірмеген және зиян келтіру қауіпін туғызбаған іс-әрекет немесе әрекетсіздік қылмыс болып табылмайды.»

Заң әдебиеттерінде, қылмыстық әрекет үшін ең бастысы қоғамға қауіптілік ретінде орын алатын әлеуметтік сипаттама маңызды деген тұжырымдар кездеседі. Мысалы, А.Н. Наумовтың айтуынша: “Әрекет адамның дене қозғалысы түріндегі белсенді жүріс-тұрысы. Әдетте, ол бірнеше дене қозғалысын құрайды (мысалы, мылтықпен кісі өлтіру; әуелі оқталып көздеу, сосын мылтықтың шүріппесін басу сияқты бірнеше дене қозғалысынан тұрады) [8, 160б.]. Бірақ қылмыстық әрекет үшін ең бастысы, дене қозғалысы емес, қоғамға қауіптілік ретінде орын алатын әлеуметтік мазмұн. Әрине қылмыстың ең басты белгісі ол қоғамға қауіптілік: “Қоғамға қауіпті іс-әрекет бұл адамның құқыққа қайшы, саналы,

белсенді немесе енжар түрде қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін мінез-құлқының сыртқы көрінісі болып табылады”. Қоғамға қауіптілік тек қана қылмысқа ғана қатысты белгі емес. Мысалы, әкімшілік құқық бұзушылық та қоғамға қауіпті зиян тигізуі мүмкін. “Алайда олардың қоғамға қауіптілік дәрежесі (зиянкестігі) әлдеқайда төмен. Әдетте заң шығарушы қылмыстарды басқа құқық бұзушылықтан ажыратып ҚК-н Ерекше бөлімдегі баптардың диспозициясында қылмыстық іс – әрекетті сипаттайтын зардаптарды көрсетеді”. Қылмыстық заңда көрсетілген зардаптың мүлдеп болмауы немесе оның орнына аз мөлшердегі зардаптың туындауы әкімшілік жауаптылықты туындатады. Мысалы, ҚРҚК-н 296 бабының 1 бөлігі бойынша, “автомобильді, троллейбусты, трамвайды не басқа механикалық көлік құралын жүргізуші адамның жол қозғалысы немесе көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзуы, абайсызда адамның денсаулығына ауыр немесе орташа ауырлықтағы зиян келтірсе” кінәлі қылмыстық жауаптылыққа тартылады. Ал егер де көлік құралын жүргізуші адам жол қозғалысы және көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзу салдарынан жәбірленушінің денсаулығына жеңіл зиян келтіретін болса, онда Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 468 бабының 2 бөлігімен жауапқа тартылады [34].

“Соттар жаза тағайындаған кезде қателіктер жібереді. Оның себебі кінәлімен жасалған әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесі мен сипатына соттың теріс баға беруі” болып табылады.

Іс – әрекеттің Қылмыстық кодекстегі көрсетілген екінші міндетті белгісі – құқыққа қайшылық. Құқыққа қайшылық, яғни іс-әрекеттің қылмыстық заңмен тыйым салынуы. Құқыққа қайшылық қылмыстың формальды белгісі болып табылады. Заң шығарушы қоғамға қауіпті іс-әрекетке қылмыстық заңмен тыйым салады, ал қоғамға қауіптілік жойылғанда ол үшін қылмыстық құқықтық тыйым салу да жойылады. Демек, қылмыстың формальды белгісі – құқыққа қайшылық және жоғарда аталып өткен қоғамға қауіптілік, яғни қылмыстың материалдық белгісімен тығыз байланысты. Аса көңіл бөлетін мән – жайлардың бірі, тыйым салу қылмыстық құқық аясында қарастырылуы үшін, ол тек қана қылмыстық заңмен тыйым салынуы қажет. Басқа нормативтік құқықтың актілермен тыйым салынған іс-әрекет (мәселен, әкімшілік құқықпен) қылмыстық болып табылмайды. Құқыққа қайшылық, А.Н.Ағыбаев дұрыс көрсеткендей: “Азаматтардың заңсыз қылмыстық жауапқа тартуға жол бермеуінің кепілі болады және заңдылықтың қатаң сақталуын қамтамасыз етеді”.

Қоғамға қауіпті және құқыққа қайшы іс-әрекет саналы түрде жүзеге асырылғанда ғана қылмыстың объективтік жағының белгісі болып табылады. Сана дегеніміз не? Сана - объективті шындықты бейнелеудің адамға ғана тән жоғарғы нысаны, оның дүниеге және өзіне адамның қоғамдық-тарихи қызметінің жалпыға бірдей нысандарының жанама түрдегі қатынасының тәсілі. Сана объективті дүниені және өзінің жеке болмысын ой елегінен өткізуге белсене қатысатын адамның психикалық процестері бірлігін көрсетеді [35, 399б.]. Нақтылы іс-әрекетті жасаушы адамның санасымен сол іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігі сонымен қатар, қоғамға қауіптіліктің сипатымен мазмұны қамтылуы тиіс. Адам қандай қоғамдық қатынастарға өзінің қол сұғып отырғанын және қандай зиян тигізу мүмкіндігін ұғынуы қажет. Егер де адам өзінің жасаған іс-әрекетінің қоғамға қауіптілігін ұғынбаса, ол іс-әрекет қылмыстың объективтік жағының белгісі болып табылмайды.

Егер де адам жасаған іс-әрекетінің қоғамға қауіптілігін ұғына алмаса және істің мән-жайы бойынша ұғынуға мүмкіндігі болмаса, онда жасалған іс-әрекет жазықсыз деп танылады. Сол себептен, адам қылмыстық жауаптылыққа да тартылмайды. Бұл жағдай ҚРҚК – нің 23 бабында жазықсыз зиян келтіру деп анықталған. Осы баптың 2 бөлігіне сәйкес:

”Егер әрекет жасаған адам өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіптілігін ұғынбаған және істің мән-жайы бойынша ұғына алмаған болса, не қоғамдық қауіпті зардаптардың пайда болуы мүмкін екенін алдын ала білмесе және істің мән-жайы бойынша оларды алдын ала білуге тиіс болмаса немесе білуі мүмкін болмаса әрекет жазықсыз жасалған деп танылады.” Осы орайда А.Н. Ағыбаевтың келесі көзқарасымен толықтай келісуге болады: ” Іс -әрекет – адам мінез-құлқының сыртқа шыққан шынайы көрінісі болып табылады. Сондықтан да, адамның ниеті, пікірі, ойы қаншалықты зиянды болғанымен, ол белгілі бір іс-әрекетпен ұштаспаса, ол қылмыстық жауапқа тартылмайды. Іс-әрекет – адамның саналы мінез-құлқының көрінісі. Сондықтан да, адамның санасынан тысқары болған кез келген дене қозғалысы зиянды залал келтіргені не зиян келтіру қаупін төндіргеніне қарамастан, қылмыстық – құқықтық тәртіппен жазаланатын іс-әрекетке жатпайды”.

Төртінші белгісі, “іс-әрекеттің қылмыстық-құқықтық сипаты болу үшін, ол міндетті түрде ерікті болуы қажет”.

Ерік деп саналы түрде алға қойған мақсатқа жету үшін жұмсалатын жан қуатының белсенділігін және адамның өзін меңгере алу қабілетін айтамыз. Ерік алға мақсат қоюдан басталады. Ал мақсат адамға айқын, ашық, саналы түрде түсінікті болуы қажет. Алға тұтқан мақсаттарын жүзеге асыру үшін, адам алдындағы кездесетін бөгеттерді, қиындықтарды жеңіп отырмаса болмайды. Ерік – саналы әрекеттен туындайды. Мысалы, адамда өзінен-өзі пайда болатын қимыл (жатқанда қозғалу, дене мүшелерінің қимылдауы т.б.) еріксіз қозғалысқа жатады. Мұндай қозғалыстардың ерік-жігерді көрсетуге қатысы жоқ. Ерік пайда болу үшін, ең алдымен оны тудыратын себеп, түрткілер болу керек. Бұлар адамның мұқтаждықтарынан туындайды. Кісінің күн көруі, тіршілік ету үшін оған өзінің табиғи және рухани мұқтаждықтарын қанағаттандыру керек. Адам алдына бір мақсат қояды, ал мақсат адам мұқтаждықтарын өтеу үшін пайда болып отырады. Сондықтан кейбір теориялардың айтатын, адам еркі ішінен шығады, адамның еркінің шығу себебі ол сананың әрекеті ішінен ғана, өзінен пайда болатын психикалық әрекеттердің нәтижесі деу қате пікір. Адам өзі жасаған іс-әрекетінің қоғамға қауіптілігін ұғынбаса, іс-әрекет еш уақытта адамның еркін білдірмейді. Қоғамға қауіпті белсенді түрде жасалатын әрекет болсын, енжар нысанындағы әрекетсіздік болсын кінәлінің өз еркі арқылы туындайды. Адам өзінің ерікті мінез-құлқының алдында сол қажеттілікті ұғынады, өзінің іс-әрекетінің мақсатын анықтайды, оны жүзеге асыру үшін әртүрлі жолдарды белгілейді, оны бағалайды, содан кейін сол бағалаудың нәтижесіне сәйкес әрекет етеді. Осы жағдайларды бағалап ниетін саналы ой елегінен өткізіп, адам кейбір ниеттерді жасаудан бас тартып және өзінің іс-әрекетін басқа ниеттерге тәуелді етуі мүмкін. Адамның ерікті әрекеті дегеніміз, оны қоршаған сыртқы ортаға, адамның саналы түрде мақсатқа бағытталып әсер етуін айтамыз. Көріп отырғанымыздай ерікті әрекетте екі жақ бар: біріншісі – объективті, екіншісі – субъективті. Әрекеттің объективті жағы деп, адамның объективті сыртқы көрінісі жолымен яғни әрекет немесе әрекетсіздік арқылы әсер етуін айтамыз. Субъективтік жақ әрекеттің анықталған мақсаты мен ниетін көздейді. И.Лекшастың айтуы бойынша, әрекеттің саналы және ерікті мақсаты, деп адамды сол әрекетке итермелеген, соған сәйкес тиісті объективті қозғалысқа өткен және әрекеттің мазмұнына айналған оның ішкі нұсқауын айтамыз [36, 396.]. Демек, әрекет объективті және субъективті жақтардың бірлігі болып табылады. “Әрекет етуші субъект өзінің әрекетін ұғынғанда, ол жүріс-тұрысқа айналады. Жүріс-тұрыс – қоғамдық акт ретінде әрекет етуші субъектінің өзімен қабылданып және ұғынатын, тұлғаның басқа адамдарға қатынасын білдіретін әрекет болып табылады”.

Қылмыстық жауаптылық адамның ерікті жүріс-тұрысымен ғана байланысты болуы мүмкін. Адамның еркі болып табылмайтын әрекеттер қылмыстық құқықпен қамтылуға жатпайды. Оған ең бастысы адамның саналық бақылауынан тыс жататын тікелей физиологиялық әсер етумен жүзеге асырылатын рефлекторлық қозғалыстар жатады. Сонымен қатар, тойтарылмайтын күш орын алып, адам сыртқы күштің қолындағы еріксіз құралға айналғанда, қылмыстық құқық мағынасындағы әрекет туралы айтуға негіз болмайды. Мысалы, адамның қолын ұстап тұрып, іс-құжатқа жалған мәліметтерді енгізуге мәжбүр ету. Бұл жағдайда әрекет етуші кінәлі тұлға, мәлімет енгізуші адам емес, сол мақсатта күш қолданушы болып табылады. Осыған байланысты, Г.Ы.Баймурзиннің келтірген көзқарасы толығымен орынды. “Адамның әрекетіне оның рефлекторлық дене қозғалысын, сонымен қатар ауырып сандырақтаған кезіндегі дене қозғалысын жатқызуға болмайды, өйткені олар адам санасына бағынышты емес. Кейбір жағдайда адамның саналы жүріс – тұрысы тойтарылмайтын табиғи күштің әсерінен немесе тойтарылмайтын мәжбүр етудің әсер етумен жасалса, оның қылмыстық-құқықтық маңызы болмайды. Осы жағдайда жасалған әрекет немесе әрекетсіздік, адамның жүріс-тұрысы болып саналмайды, демек ол қылмыс емес, өйткені ол өзінің еркінен тыс әрекет (немесе әрекетсіздік) етеді. Мысалы, адам өзіне жүктелген міндетті әрекет етуге мүмкіндігі болмағандықтан (байлаулы жату, еркін әрекет ете алмау) орындай алмайды”.

Тойтарылмайтын күшке төтенше табиғи жағдайлар (су тасқыны жер сілкінісі, қатты жел, табиғаттың күрт өзгеріп кетуі басқа да жағдайлар) немесе қоғамдық құбылыстар (әскери әрекеттер, азаматтық соғыс жағдайы) жатады. Тойтарылмайтын күштің әсерінен жасаған адам әрекетінің қылмыстық-құқықтық маңызы болмайды. Мысалы, ормандағы өртті сөндіру мақсатымен орман ағашын кесу арқылы өрттің жолын бөгеу қылмыс болып саналмайды. Тойтарылмайтын күш қолдану нәтижесінде, адамның мүлдем өз еркінен тыс жағдайда қоғамға қауіпті іс-әрекетті істеуі қылмыс болып табылмайды. Тойтарылмайтын күш немесе күш қолдану арқылы мәжбүр ету қылмыстық жауаптылықты жоятын жағдайлар деп есептеледі. ҚРҚК 36 бабының 1 бөлігіне сәйкес: “Егер күштеп мәжбүрлеудің салдарынан адам өзінің іс-әрекетіне (әрекетсіздігіне) ие бола алмаса, күштеп мәжбүрлеудің нәтижесінде осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіру қылмыс болып табылмайды”.

Қылмыстық кодекс қоғамға қауіпті іс-әрекеттің екі түрлі нысанын көрсетеді. Оның біріншісі, белсенді нысан – әрекет, екіншісі енжар нысан – әрекетсіздік.

Қылмыстардың басым көпшілігі әрекет арқылы істеледі. Жекеленген қылмыстар белсенді әрекет күйінде де немесе әрекетсіздік түрінде де істелуі мүмкін. Аздаған қылмыстар ғана әрекетсіздік нысанында жүзеге асырылады.

Қылмыстық-құқықтық әрекет көп жағдайларда адамдарға, материалдық игіліктерге немесе жануарларға күш қолдану нысанымен әсер ету арқылы істелінеді. Мысалы, ҚРҚК-гі зорлау (120 бап), кәмілетке толмағандарды саудаға салу (133 бап), ұрлық (175 бап), терроризм (233 бап) және т.б.

Қылмыстық-құқықтық әрекет сөз жүзінде, жазбаша түрде, тіпті өте сирек жағдайда ым арқылы да жасалуы мүмкін. Мысалы, сөз жүзінде адамның ар-намысы мен қадыр-қасиетін әдепсіз түрде кемсіту; басқыншылық соғысты тұтандыруға жария түрде шақыру. Жазбаша түрде, адамның беделін түсіретін көрнеу жалған мәліметтер тарату; құқықтар беретін немесе міндеттерден босататын куәлікті немесе өзге де ресми құжатты қолдан жасау, дайындау немесе сату. Ым арқылы - 14 жасқа толмаған балаға азғындық іс-әрекеттерін жасауды жатқызуға болады.

Әрекетсіздік мінез – құлықтың енжар нысаны болып табылады. Әрекетсіздік қоғамға қауіпті және құқыққа қайшы, саналы және ерікті болуы қажет. Әрекетсіздік қылмыстық-құқылық мағынаға ие болуы үшін мынадай бірнеше белгілердің жиынтығына сәйкес келуі тиіс: 1. Әрекетсіздіктің нақты көрінісі неде, яғни айыпкер адам өзіне жүктелген нақты қандай міндеттерді істемеді? 2. Әрекетсіздік жасаған адам осы нақты әрекеттерді істеуге міндетті ме? 3. Осы әрекеттерді ондай адамның істеуге нақты мүмкіндіктері болды ма? Әрекетсіздік үшін қылмыстық жауапқа тартатын кезде осы жоғарыда көрсетілгендердің барлығын анықтау қажет. Әрекетсіздік үшін қылмыстық жауапқа тартудың ең негізгісі - ол қылмыстық-құқылық нормалармен белгіленген қандай міндеттерді, талаптарды орындауға тиіс болды және оны орындауға нақты мүмкіндігі болды ма, осы мәселені анықтау керек. Адамдардың өзіне жүктелген белгілі бір міндеттерді, талаптарды орындамауы әртүрлі жолдармен белгіленеді:

1. Заң талабынан (мысалы, заң азаматтарға ауыр қылмыстардың шынайы әзірленіп жатқаны немесе істелгені аян екені жайында хабарлауды міндеттейді — 364-бап). 2. Кәсіптік немесе қызмет талаптарынан (заң немесе арнаулы ереже бойынша жәрдем көрсетуге міндетті медицина қызметкерінің науқас адамға дәлелді себепсіз жәрдем көрсетпеуі - 118-бап), санитарлық-эпидемиологиялық ережелерді тиісті адамдардың бұзуы (217-бап) т. б. 3. Келісім шарттан, контрактіден, келісім шартта көрсетілген құқықтарды пайдаланып біреудің баласына оны күтіп-бағудың орнына зиян келтіру немесе альпинистер тобының жетекшісі жәрдемге мұқтаж адамға асудан асуға көмек беруге міндетті болса, бірақ сол адамды қиын жағдайда қалдырып, жәрдем көрсетпеуі. 4. Отбасылық, туыстық қатынастардан (кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамау - 137-бап), қамқоршы немесе қорғаншы құқығын теріс пайдалану - 130-бап, балаларын немесе еңбекке жарамсыз ата-анасын асырауға арналған қаражаттан әдейі жалтару — 136-бап, еңбекке жарамсыз жұбайын (зайыбын) асыраудан әдейі жалтару - 140-бап т. б. 5. Адамгершілік нормасы мен мінез-құлық ережелерінен. Мысалы өміріне немесе денсаулығына қауіпті жағдайдағы және сәбилігіне, қарттығына, науқастығына немесе езге де дәрменсіз күйінің салдарынан өзін-өзі сақтап қалу шараларын қабылдау мүмкіндігінен айырылған адамды көрінеу көмексіз қалдыру, кінәлі кісінің ол адамға көмек көрсету мүмкіндігі болған және ол адамға қамқорлық жасауға міндетті болған не оны өміріне немесе денсаулығына қауіпті күйде өзі қалдырған жағдайларда (119-бап) немесе жүргізушінің автокөлікпен біреуді қағып кетіп, оны қауіпті жағдайда қалдырып қашып кетуі т. б.

### **Қоғамға қауіпті нәтиже түсінігі, түрлері**

Адамның істеген кез келген іс-әрекеті сыртқы дүниеде белгілі бір өзгеріс туғызады. Қоғамға қауіпті іс-әрекеттер де қоғамға зиянды өзгерістер туғызуға немесе соны болдыру қаупін туғызуы мүмкін. Іс-әрекет арқылы келтірілген нақты зиянды анықтау арқылы материалдық өмірге нақты қандай өзгерістер келтірілгенін білеміз. Қылмыстық зардап - бұл қылмыстық заңда көрсетілген қоғамдық қатынастарға әрекет немесе әрекетсіздік арқылы келтірілген зиян болып табылады. Қолданыстағы қылмыстық заңның Ерекше бөлімінде көрсетілген нормаларға талдау жасап, іс-әрекетті істеу арқылы заң қорғаған, Қылмыстық кодекстің тиісті бабының диспозициясында бейнеленген қоғамдық қатынастарға қандай өзгерістер келтірілетінін анықтаймыз. Мысалы, мемлекеттік қылмыстарды істегенде мемлекеттің конституциялық құрылысын, егемендігін және мемлекеттің қауіпсіздігін реттейтін қоғамдық қатынастарға теріс өзгерістер келтіріледі. (Меншікке қарсы қылмыстарды істегенде меншік иесіне тікелей материалдық залал келтіріледі. Жеке адамға қарсы қылмыстардан әр түрлі зардаптар — адамның өмірін жою, әр түрлі дәрежеде жарақат келтіру жыныстық немесе адамгершілік қатынастарды бұзу зардаптары келтіріледі. Қоғамға

қауіпті зардап, адам баласының әрекеті, жүріс-тұрысы, қылығы негізінде қалыптасады. Адамның осындай белсенді іс-әрекеті, тіпті, қарапайым дене қозғалысы қоршаған сыртқы ортаға белгілі бір өзгеріс алып келеді.

Қоршаған ортада адамның іс – әрекетімен пайда болатын салдар өте көп, оларды шартты түрде екі санатқа бөлуге болады: әлеуметтік маңызды және әлеуметтік сипаты жоқ. Әрине, екінші түрі құқық аясынан мүлде тыс жатыр. Ал бірінші түрі, яғни, әлеуметтік маңызды салдар, өз алдына әлеуметтік пайдалы және әлеуметтік қауіпті деп екіге бөлінеді. Қылмыстық құқық шеңберінде әлеуметтік зиян (қауіп) туралы айтылады. Қылмыстық салдар, басқаша айтатын болсақ, субъектімен жасалған қылмыстық іс-әрекет нәтижесінде пайда болатын объектіге келтірілген зиянды өзгеріс. Кейбір шетел заңгерлері әрекет және зардап ұғымдарын нақтылы ажыратпайды. Мысалы, Ф.Листтің айтуы бойынша: “Әрекет ұғымы әрі қарай сыртқы ортадағы өзгерісті талап етеді. Бұл өзгерісті біз зардап деп атаймыз. Осыған сәйкес, зардап әрекет ұғымының құрамдас бөлігін құрайды”. Кейбір ғалымдар нәтиже қатарына “сыртқы зардаппен” қоса, адамның дене қозғалысын да, яғни адамның ішкі еркі болып табылмайтын нәрселердің барлығын жатқызады. Кісі өлтіруден кейін болған зардапқа, тек қана адам өлімі емес, сонымен қатар мылтықпен жабірленушіні көздеу, мылтық шүріппесін басу, яғни адамның жасаған барлық “дене қозғалысы” жатады деп көрсетеді”. Бірақ та, дене қозғалысы нәтиже болып табылады деген пікірмен келісуге болмайды. Адамның ерікті жүріс – тұрысы дегенде, біз оның ішкі және сыртқы жақтарының бірлігін түсінеміз. Ал, қылмыстық нәтиже туралы айтқанда, қылмыстық құқықпен қорғалатын объектіге келтірілген қоғамға қауіпті өзгеріс туралы айтамыз. Осы орайда А.С. Михлин былай деп дұрыс көрсеткен: “Әрекет пен нәтиже бір-біріне қаншалықты жақын тұрғанымен, нәтиже әрекетке жатпайды. Әрекеттің мазмұны объектіге әсер ету процесін құраса, ал нәтиже, объектідегі сол әсер етудің нәтижесі болып табылады” [39, 416.]. Қылмыстық құқық әдебиеттерінде істелген қылмыстардың барлығында қоғамға қауіпті нәтиже бола ма, жоқ па деген мәселеге заңгерлердің әртүрлі көзқарастары бар. Заңгерлердің бір тобы (Н.Д.Дурманов, В.И.Кузнецкий), кейбір қылмыстарда қоғамға қауіпті нәтиженің болуы міндетті емес деп көрсетеді. Осыған сәйкес, олар қылмыс құрамын материалды және формальды деп екіге бөледі [40, 356.]. Ғалымдардың айтуынша, қоғамға қауіпті нәтиже орын алмаса да, заң тарапынан белгілі бір әрекет немесе әрекетсіздік жазалануға жатады. Ол қылмыстық құқық теориясында формальды қылмыс құрамы деп аталады. Сонымен қатар, іс-әрекеттің арқасында туындайтын нәтиже қылмыс құрамында көрсетілсе, ондай қылмыс құрамын материалдық қылмыс құрамы деп атайды. Мұндай қылмыс құрамы әрекет немесе әрекетсіздік жасалған уақыттан бастап емес, заңда көрсетілген қылмыстың нәтижесі болған уақыттан бастап аяқталған деп саналады.

Бірқатар заңгерлер, қылмыс зардабы болу үшін, нақтылы зиян тигізумен қатар, зиян тигізу мүмкіндігін де атап көрсетеді. Бұл пікірге Н.Ф.Кузнецова, В.Н.Кудрявцев, А.С.Михлин, Т.В.Церетели және тағы басқа заңгерлер қосылады. Мәселен, Н.Ф.Кузнецованың айтуынша: “Қылмыс нәтижесі дегеніміз, қылмыстық құқық қорғайтын объектілерге келтірілген қоғамға қауіпті зиянды өзгеріс. Қол сұғылған объектіге өзгеріс, объектілерге нақтылы зиян келтірумен және сол объектілерге зиян тигізу қаупін тудырудан көрінеді [38, 2296.].

Қоғамға қауіпті өзгеріс әртүрде көрініс табады. Бір жағдайда заңмен қорғалатын объектіде орын алған қоғамға қауіпті өзгеріс нақты зиян тигізеді. Мысалы, кінәлі А., таңғы сағат 5 шамасында мас күйінде ұйықтап жатқан өгей баласы А-ны басынан темір қазықпен

бірнеше рет ұрып, қасақана өлтірген. Кінәлінің қылмыстық әрекеттері ҚРҚК 96 бабының 2 бөлігімен сараланып, жазасын жалпы режимдегі түзеу колониясында өтеу белгіленген.

Екінші жағдайда, қылмыстың нәтижесі нақтылы зиян тигізбей, зиян тигізу мүмкіндігін туындатады. Кейде зиян тигізу мүмкіндігін тудыру қылмыстық құқық нормасының диспозициясында тікелей көрсетіледі. Мысалы, ҚРҚК 295 бабы темір жол, әуе немесе су көлігі қозғалысы мен оларды пайдалану қауіпсіздігінің ережелерін бұзу. 295 баптың 4 бөлігінде: “Осы баптың бірінші бөлігінде көзделген әрекет, егер ол осы баптың бірінші, екінші немесе үшінші бөліктерінде көзделген зардаптардың тууына әкеп соқпаса да, олардың тууына көрнеу қауіп төндірсе” делінген. Ал кейбір жағдайда зиян тигізу мүмкіндігін жасау қылмыстық заңның өзінде тікелей көрсетілмесе де жорамалданады. Оған ҚРҚК әрекет пен әрекетсіздікті сипаттап, бірақ зардаптың пайда болуының мүмкіндігі немесе қауіптілігі туралы ешнәрсе көрсетілмеген диспозициясы бар барлық құрамдар жатады. Мысалы, ҚР ҚК 349 бабы параға немесе коммерциялық сатып алуға арандатуа былай делінген: “Параға немесе коммерциялық сатып алуға арандату, яғни қылмыстың жасалуына не бопсалауға қолдан айғақтар жасау мақсатында лауазымды тұлғаға не коммерциялық немесе өзге де ұйымдарда басқару функцияларын атқарушы адамға келісімінсіз ақша, бағалы қағаздар беру, өзге де мүліктер немесе оған мүліктік сипаттағы қызмет көрсетуге тырысу әрекеті”.

Заң шығарушы жоғарда аталғандай, барлық кезде қоғамға қауіпті нәтижені Қылмыстық кодекстегі тиісті баптың диспозициясында көрсете бермейді. Көп жағдайда қоғамға қауіпті нәтиже қылмыс құрамының шегінен тыс қалады. Бұл нақты жағдайда қоғамға қауіпті нәтиженің мазмұнын немесе оның пайда болғанын анықтау қиындылығымен түсіндіріледі. Мысалы, ҚР ҚК 130 бабында көрсетілінген, біреуді қорлаған кезде, адамның ар-намысына зиян келетіні және заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға қол сұғылатыны айдан анық. Дегенмен, адамның жеке тұлғасының қандай дәрежеде кемсітілгенін анықтау мүмкін емес. Егер де заң шығарушы аталған зардапты 130 баптың өзінде көрсететін болса, яғни құрамның объективтік жағына кіргізсе, онда бұл нәтижені анықтау міндеттілігі туындайтын еді, ал оны дәлелдеу мүмкін болмағандықтан, заң шығарушы қоғамға қауіпті әрекеттерді сипаттаумен шектелген.

Қылмыстық құқықта заң шығарушының тиісті бапта көрсетілген нақты қылмыс құрамының объективтік жағын белгілеуге байланысты құрам материалды және формальды деп екі түрге бөлінеді. Объективтік жағы тек қана бір заңдылық белгіден қоғамға қауіпті іс-әрекеттен (әрекет немесе әрекетсіздіктен) құралған қылмыс құрамы формальды қылмыс құрамы деп аталады. Объективтік жағы қоғамға қауіпті іс-әрекетпен қатар нақты белгілі бір қоғамға қауіпті зардапты көрсеткен қылмыс құрамы материалдық құрам деп аталады. Қолданылып жүрген қылмыстық заңдарда формальды қылмыс құрамының саны басым. Мысалы, формальды қылмыс құрамына жататын қылмыстар бандитизм (237-бап), экономикалық контрабанда (209-бап), қарақшылық (179-бап), қызмет жөніндегі жалғандық (314-бап) т. б. Заң шығарушы материалдық құрамдарда қоғамға зиянды зардаптардың міндетті түрде болуын көрсетеді. Қылмыс құрамын материалдық немесе формальдық деп бөлу арқылы нақты қылмыстың аяқталу кезеңін дұрыс анықтауға мүмкіндік береді. Кісі өлтіру құрамы қылмыстан кісі өлімі нақты болған уақыттан бастап аяқталған қылмыс деп аталады, егер мұндай іс-әрекеттен кісі өлімі болмаса, онда бұл әрекетті кісі өлтіруге оқталғандық деп бағалайды. Заң шығарушы арқылы қоғамға зиянды зардаптың болуы мүмкіндігі көрсетілген қылмыстар да формальды қылмыс құрамына жатады. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 116-бабындағы басқа адамды көрінеу ВИЧ (ЖҚТБ-ны жұқтыру) қауіпінде қалдырғаны үшін жауаптылық белгіленген. Мұндай қылмыстар формальды құрамға жатады. Және қылмыс заңда

көрсетілген әрекеттер істелген жағдайда аяқталған деп саналады. Еңбек қорғау ережелерін бұзу нәтижелерінде адамдар қайғылы жағдайға ұшыраса (152-бап), онда қылмысты саралау басқа мағына алып, оның объективтік жағы формальды қылмыстың құрамынан материалдық қылмыс құрамына ауысып кетеді. Заң шығарушы кейде нақты қылмыстың объективтік жағын белгілегенде бір құрамның өзінде қоғамға зиянды зардаптың болуын немесе болуы мүмкін екендігін көрсетеді. Мұндай құрамдарды балама формальды-материалдық құрамға жататын қылмыстар деп атайды. Мысалы, алдау немесе сенімге қиянат жасау жолымен бөтеннің мүлкіне құқық алу (177-бап), радиоактивті материалдарды сақтау, пайдалану, есепке алу, көму, тасымалдау ережелерін және олармен жұмыс істеудің басқа да ережелерін бұзу әрекеттері адамдардың өліміне немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соқтыруы мүмкін болса (249-бап 1 -бөлігі). Сонымен қоғамға зиянды зардап деп қылмыстық заң қорғайтын қоғамдық қатынастарға іс-әрекет арқылы келтірілетін зиянды айтамыз. Келтірілетін зиян материалдық және материалдық емес, формальдык болып бөлінеді. Қылмыстың объективтік жағының құрылысы қылмыстың аяқталған кезеңін анықтау және оны дұрыс саралау үшін өте маңызды.

Қылмыстық кодекстің нақты баптарының диспозицияларындағы қоғамға зиянды зардаптарды анықтау үшін заң шығарушы әр түрлі терминдерді, түсініктерді қолданады.

Көп жағдайларда заң шығарушы нақты іс-әрекеттен туындайтын қоғамға қауіпті нәтижеленің бірнеше балама түрлерін көрсетіп берген. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 256-бабының, 1-бөлігінде өрт қауіпсіздігі ережелерін сақтауға жауапты адамның қауіпсіздік ережелерін бұзуы абайсызда адамның денсаулығына ауыр, орташа зиян келтірсе, ұйымға, мемлекетке ірі зиян келтірсе, 103-баптың 1-бөлігінде; адамның өміріне қауіпті немесе көруден, тілден, естуден кандай да болсын органнан айрылуға немесе органның қызметін жоғалтуға немесе бет-әлпетінің қалпына келтіргісіз бұзылуына әкеп соққан денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру, сондай-ақ өмірге қауіпті немесе еңбек қабілетінің кемінде үштен бірін тұрақты түрде жоғалтуға ұштасқан немесе кінәліге мәлім кәсіби еңбек қабілетін немесе түсік тастауға, психикасын бұзуға, есірткімен немесе уытты умен ауыруға душар еткен денсаулықтың бұзылуын тудырған, денсаулыққа өзге зиян келтірген қасақана ауыр зиян келтіру делінген. Осы сияқты баптардағы бірнеше балама зардаптың біреуін орындағанның өзінде-ақ іс-әрекетте қылмыс құрамы бар деп есептелінеді.

Заң шығарушы қоғамға қауіпті іс-әрекеттен келтірілетін нәтижені анықтағанда «ауыр зардап», «елеулі бұзу», «едәуір зиян» деген түсініктерді қолданады. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 296-бабы көлік құралдарын жүргізуші адамдардың жол қозғалысы және көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзу абайсызда адамның денсаулығына ауыр немесе орташа зиян келтірсе қылмыстық жауапкершілік туындайтынын белгілеген. Лауазым адамы қызмет бабына қиянат жасаса (307-бап), салақтық жасаса (316-бап) мемлекеттік немесе қоғамдық мүдделерге немесе қоғамдық мүдделерге, я болмаса азаматтардың құқықтарына және олардың заң қорғайтын мүдделерін елеулі бұзған жағдайда ғана қылмысқа тартылатыны атап көрсетілген. «Ауыр зардап», «елеулі зиян», «елеулі бұзу» деген түсініктер бағалау категориясы болып табылатын және олар арнаулы түсініктерді қажет етеді [18, 1356.].

Адамға күш қолдану немесе басқадай материалдық игіліктерге тікелей әсер ететін қоғамға қауіпті нәтиже көп жағдайларда материалдық түрде болуы мүмкін. Мысалы, кісі өлтірудің зардабы — кісі өлімі, денеге жарақат түсірудің зардабы — әр түрлі дәрежедегі дене жарақаты. Меншікке қарсы қылмысқа қол сұғылғанда одан мүліктік зардап туындайды. Тікелей мүліктік зиян немесе тиісті табыс кезінен айырылуы т. б.

Қоғамға қауіпті істелген іс-әрекетті дұрыс саралауды шешу үшін көп жағдайларда келтірілген жағдайлардың түрін ғана емес, оның шамасын анықтаудың маңызы зор. Көрсетілген белгі бойынша денсаулыққа зиян келтіру ауыр, орта, жеңіл болып белгіленген (ҚК, 103, 104, 105-баптар). Материалдық залалдың мөлшері кейде заңның өзінде атап көрсетіледі. Қылмыстық кодекстің 175-бабының ескертуінде ірі мөлшер немесе ірі залал деп қылмыс жасалу сәтіне Қазақстан Республикасының заңдарымен белгіленген айлық есепті көрсеткіштен бес жүз есе асып түсетін мүліктің құны мен залалдың мөлшері танылады делінген. Мұның өзі бөтеннің мүлкіне қылмысты қол сұққандардың қоғамға қауіпті іс-әрекетін баптың тиісті бөлімдері бойынша меншікке ірі залал келтіру арқылы немесе ірі мөлшерде қылмысты қол сұққаны үшін дұрыс саралауға мүмкіндік береді.

### **Себепті байланыс және оның қылмыстық - құқықтық маңызы**

Қоғамға қауіпті іс-әрекет пен одан туындайтын зардаптың арасын объективті түрде жалғастыратын себепті байланыс болады. Бұл материалдық құрамға жататын қылмыстардың объективтік жағының міндетті белгісі болып табылады. Қылмыстық құқық принципі бойынша қоғамға қауіпті іс-әрекеттен туындаған зардап үшін адам оның әрекеті немесе әрекетсіздігі сол зардаппен себепті байланыс болғанда ғана оған жауаптылық жүктеледі. Қылмыстық құқықта себепті байланысты дұрыс анықтау үшін бірнеше критерийлерді пайдаланады. Оның ең біріншісі мезгіл (уақыт) жөнінен. Белгілі бір нақты қылмыс істегені үшін адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін ең алдымен осы қылмыстың объективтік жағын құрайтын іс-әрекет мезгілі жөнінен қоғамға зиянды зардаптың алдын алуы қажет. Мысалы, К. жасанды көлде қолдан өсірілетін бекіре балықтың күзетшісі болып істеген. Түн ішінде балықты әлдебіреулер ұрламау үшін көлдің тоғай жақ жағасына 220 вольттық электр тоқ өткізгішті байлап, оның жанына «тиіспендер, ток ұрады» деген ескерту жазып, электр тоғын қосып қойып, өзі ұйықтап қалған. Ай батып, қараңғы түскен кезде Л. деген жас азамат балық ұрламақ болып қараңғыда, ілініп тұрған ток өткізгішті көрмей, ток соғып, сол жерде мерт болады. Сот К-ні абайсызда кісі өлтірген деп кінәлаған. Осы мысалдан кінәлінің істеген қоғамға қауіпті іс-әрекеті мезгілі, уақыты жөнінен Л-дың өлімінің алдын алып, оған тікелей себепкер болып отыр. Себепті байланыстың тағы бір белгісі — істелген іс-әрекеттің нәтижесі ретінде заңда көрсетілген қылмысты зардаптың нақты орын алуы. Сол зардапты туғызуға нақты мүмкіндік жасаған жағдайда ғана адамның әрекеті зардаптың себебі болып табылады. Мұндай жағдайда кінәлі түрде іс-әрекет қоғамдық қатынастарға келтірілген зиянның негізгі шарты, себебі болуы керек. Мысалы Б. деген азамат С. деген азаматқа қарыз ақша береді де, үш айдан соң қайтарып бересің дейді. Белгіленген уақыт өткен соң Б. ағайынан қарыз берген ақшаны қайтаруды талап етеді. С. алған ақшасын алғаным жоқ, деп мойындамайды. Содан екеу ара жанжал болып, Б. С-ны сабап тастайды. Нәтижесінде С. жеңіл түрде дене жарақатын алады. Осыдан кейін Б, үйіне кетіп қалады. Б-ға өшіккен С. оны қас қарайған сәтте Б-ның үйінің жанындағы калың өскен шөптің ішінде, далаға шығуын күтіп жатады. Сәлден соң Б. малын қарауға далаға шыққан кезде С. қолындағы темір балғамен Б-ның бас сүйегінен 3 рет ұрады. Осы алған зақымнан Б. табан астында мерт болады. Сот С-ның әрекетін Қылмыстық кодекстің 96-бабының І-бөлігімен саралаған. Өйткені, С-ның әрекеті Б-ның өлуіне тікелей себеп болып, 3 рет балғамен ұрудың нәтижесінде, жәбірленушінің өлуіне нақтылы жағдай жасалған. Істелген іс-әрекетті орын алған қоғамға зиянды зардаптың себебі деп тану үшін, қылмыстың осы зардабы тек қана осы іс-әрекеттің (басқаның емес) тікелей нәтижесі болуы қажет. Өйткені, кез келген іс-әрекет зардаптың орын алу шарты болғанымен, оның себебі болып танылмауы мүмкін. Осыдан кейін іс-әрекетті зиянды қауіпті зардаптың тікелей себепшісі деп табу үшін себепті байланысты белгілейтін тағы бір белгіні — шарасыздық белгісін яғни, орын алған

зардап істелген іс-әрекеттің қажетті, сөзсіз нәтижесі болуы керек деген тұжырымға келеміз. Мысалы, А. деген жүргізуші Х. деген азаматшаны жеңіл автокөлікпен жол үстінде қағып кетіп, нәтижесінде Х. жеңіл жарақат алған. Х. дәрігерге емделіп жүрген кезде қанына жұқпалы кесел араласып, нәтижесінде күн ауруы асқынып, қайтыс болған. Мұндай жағдайда жүргізушінің әрекеті — сөз жоқ қылмыс құрамын құрайды, бірақ кісі өлімі үшін емес, басқа қылмыс үшін, себебі бұл жерде кісінің қазаға ұшырап отыруының басты себебі дене жарақаты әсерінен қанына жұқпалы ауру жұғып асқынып кетуі болып отыр. Жүргізушінің әрекетінен жәбірленушінің өлімінің байланысы бұл жерде кездейсоқ болып отыр. Сол үшін де қажетті және кездейсоқ себепті байланыстарды ажырата білу керек. Материалдық құрамдағы қылмыстардың объективтік жағының белгісі тек қана қажетті (сөзсіз) себепті байланыстардан құралады. Кейде заң шығарушы қылмыстың объективтік жағының белгілерін сипаттағанда қоғамға қауіптілігі дәрежесі әр түрлі болатын зардаптардың нақты болу мүмкіндігіне жол береді. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 103-бабына сәйкес денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргені үшін қылмыстық, жауаптылық осы бапта көрсетілген ауыр дене жарақатын түсірген жағдайда немесе денсаулыққа келтірілген ауыр жарақат сол мезгілде адамның өміріне қауіпті болса жүзеге асырылады. Ауыр дене жарақатын алған адам абайсызда қазаға ұшыраса, қаза біріншіден ауыр дене жарақатынан, екіншіден өмірге қауіпті болуы себепті жәбірленушіні өлімге қасақана душар еткені анықталған жағдайда ғана кінәлі адам 103-баптың 3-бөлігі бойынша жауапқа тартылады. Сонымен себепті байланысты анықтағанда ең алдымен іс-әрекетті істеген мезгілде қоғамға зиянды зардаптың нақты болу (мүмкін) қаупін төндіретінін одан кейін, осы зардаптың, сөз жоқ, істелген іс-әрекеттің нәтижесінен туындағанын анықтау керек. Себепті байланыс әрекет немесе әрекетсіздік арқылы істелетін материалдық қылмыс құрамдарының міндетті белгісі болып табылады. Әрекетсіздік күйде жасалатын материалдық құрамға мысалы, лауазымды адамның салақтығын алайық (316-бап). Лауазымды адам өз қызметіне салақтықпен қараса, нәтижесінде оның өзінің қызмет борышын орындамауы келтірілген елеулі зиянмен қажетті себепті байланыста болса, ол осы бап бойынша жауапқа тартылады. Мұндай жағдайда әрекетсіздік пен келтірілген зардаптың арасындағы себепті байланысты анықтау үшін лауазым адамына қандай арнаулы міндет жүктелгенін және осы міндетті оның орындамағанын анықтау қажет. Белгілі бір жағдайларда бірнеше адамдардың әрекеттерінен орын алған зардаптың қажетті себепті байланысын анықтау қажет болады. Мысалы, материалдық құрамдағы қылмысқа бірге қатысып істеген жағдайда, қылмысқа қатысушылардың әрқайсысының әрекеті мен келтірілген зиянның арасын байланыстыратын себепті байланысты табу, бірлесіп істелген қылмыстан келген зардапты анықтау да қылмысты саралау және қылмысқа бірге қатысушыларға әділ жаза тағайындау олардың әрекетін дұрыс саралау үшін өте маңызды роль атқарады.

Сонымен, себепті байланыс материалдық құрамдағы қылмыстың объективтік жағының негізгі белгісі болып табылады.

### **Қылмыстың объективтік жағының факультативтік белгілері**

Қылмыстың объективтік жағын сипаттау үшін қылмысты жасаудың әдісі, орны, уақыты, жағдайы, құралдары мен қарулары сияқты мән – жайлар елеулі орынға ие. Қайсыбір қылмыстар белгілі бір уақытта, белгілі бір жағдайда немесе белгілі бір тәсілмен, құралмен жүзеге асырылатындықтан, бұл белгілер кез келген қылмысқа тән. Дегенмен де, бұл белгілер табиғаты бойынша факультативтік, яғни қылмыс құрамының міндетті емес белгілері болып табылады. Кейбір жағдайларда, заңшығарушы Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің баптарының диспозицияларында аталынған белгілердің бір немесе бірнешеуін көрсеткен

жағдайда, олар міндетті болады да, қылмысты саралауға әсерін тигізеді. Кейде, бұл белгілер ауырлататын белгілер ретінде көрсетілінеді. Мысалы, қарақшылық барысында, қару мен қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолдану қарақшылықтың ауырлататын белгісі ретінде қарастырылған (ҚР ҚК 179 б. 2 б. “г” тармақшасы). Бапта бұл белгілердің көрсетілмеуі, олардың саралауға әсерін тигізбейтіндігін білдіреді. Мұндай жағдайларда қылмыстың объективтік жағының осы факультативтік белгілері іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігіне елеулі әсер етуі мүмкін. Мысалы, жаппай мейрам кезінде жасалынған бұзақылық, қылмысты саралауға әсерін тигізбесе де, сотпен жазаның түрі мен көлемін анықтауда міндетті түрде ескеріледі.

Қылмыстың тәсілі дегеніміз кінәлі адамның іс-әрекетті істеудегі қолданылатын әр түрлі әдістері мен айдалары болып табылады. Қылмысты жасау тәсілі туралы тек белсенді әрекет арқылы жасалынатын қылмыстарға қатысты айтуымыз жаңсақ. Әрекетсіздік барысындағы қылмыстың әдісінің өзіндік ерекшеліктері бар. Әрекетсіздік – адамның жасауға мүмкіндігі бар және тиісті әрекеттерді жасамаудан тұратын жағымсыз мінез – құлқы болғандықтан, әрекетсіздік кезіндегі қылмысты жасау әдісінің өзіндік мазмұны болады. Мысалы, салақтық барысында заң шығарушы қылмысты жасаудың әдісін тікелей көрсетеді - қызметке адал емес немесе немқұрайдылықпен қарау. Әскери қызметін атқару міндетінен бұлтару кезінде - әдіс ретінде өтірік ауыру, мүшесін жарақаттау, құжаттарды қолдан жасау және т.б. Әдіс қылмыс құрамының міндетті белгісі болып - заңда міндетті немесе ауырлататын белгі ретінде тікелей көрсетілгенде табылады. Мысалы, заңшығарушы бөтеннің мүлкін жасырын немесе ашық талан - таражға салу туралы айта отырып, әрекетті ұрлық немесе тонау ретінде саралауды анықтайды. Сонымен, қылмыстың істелу тәсілі бойынша меншікке қарсы қылмыстар (175, 178, 179-баптар) бір-бірінен ажыратылады. Қылмысты жасау әдісі іс – қимылдың қоғамға қауіптілік дәрежесіне елеулі түрде әсер етсе, заңшығарушы оны іс – қимылдың ауырлататын белгісі ретінде бөліп көрсетеді. Қасақана кісі өлтіру де аса қаталдықпен немесе көптеген адамның өміріне қауіпті тәсілмен жүзеге асырылуы мүмкін (96-бап, 2-бөлігі, «д», «е» тармақтары). Қылмыстық кодекстің өрт қою, жару арқылы немесе өзге де жалпы қауіпті әдістермен бөтен адамның мүлкін қасақана жойғаны немесе бүлдіргені үшін жауаптылық белгіленген (187-бап, 2-бөлігі, «а» тармағы). Қылмыс құрамының негізгі немесе ауырлататын белгісі ретінде қарастырылмаса да, қылмысты істеудің әдісі заңның бабының санкциясы көлемінде жазаны жкелендіру үшін маңызды. Кез келген қылмысты аса қатігездікпен, садизммен, азаптаумен ұштастыра отырып жасау, ҚР ҚК 54 бабының негізінде ауырлататын мән - жай ретінде қарастырылады да, сотпен нақты істі қарау кезінде ескеріліп, жаза шарасын таңдауға әсер етеді. Қылмыстық - процессуалдық заңнама құқыққорғау органдарын кез келген қылмыстағы қылмысты жасау әдісін анықтауға міндеттейді. А.В.Наумов бойынша қылмысты жасау әдісі келесі топтарға бөлінген:

1. диспозицияда нақты қылмысты жасаудың жалғыз әдісі көрсетілінеді;
2. диспозиция қылмысты жасаудың мүмкін әдістерінің дәлме – дәл тізбегін көрсетеді;
3. диспозиция қылмысты жасаудың мүмкін әдістерінің жобалы тізбегін көрсетеді;
4. баптың диспозициясынан қылмыстың кез келген әдіспен жасалынуы көрінеді [8, 176б.].

Қылмысты жасаудың құралдары мен қарулары қылмысты жасау әдісінен кейінгі маңызды белгі болып табылады. Қылмысты жасаудың құралдары мен қарулары іс – қимылдың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесіне елеулі әсер етеді. Қылмысты жасаудың құралдары мен қарулары – кінәлі пайдалана отырып, қылмыстық - құқықтық қорғаудың объектісіне әсер ететін, әрекеттің жанды және жансыз компоненттері. Заңшығарушы

қылмысты жасаудың құралдары мен қарулары туралы ҚК Жалпы бөлімінде дайындалу үшін жауаптылықты анықтау және көмектесудің белгілерін анықтау барысында айтып кетеді. Дегенмен де, ҚК Ерекше бөлімінде қол сұғушылықтың “қаруы” ұғымын қамтитын, “құрал” термині қолданылады. Заң әдебиеттерінде, қару қылмыстық іс - қимылды тікелей жүзеге асыру үшін қолданылатын, материалдық өмірдің заттарын білдіретін қылмысты жасау құралдарының бір бөлігі деген көзқарас бар [41, 132б.]. Қылмысты жасау құралдарына, мысалы, электрошок, газ, от, радиация, эпидемия, эпизоотия жатады. Қылмысты жасаудың қаруы болып нақты қару және қару ретінде пайдаланылатын заттар есептелінеді. Қылмысты жасаудың құралдары мен қарулары кейбір қылмыстық – құқықтық нормалардың диспозицияларына міндетті белгі ретінде енгізіліп, қылмысты саралауға әсер етеді. Мысалы, ҚК 325 б. 3 б. жалған құжатты пайдаланғандығы үшін жауаптылықты белгілейді. Жалған құжат бұл кезде қылмысты жасаудың құралы болып табылады. Кейбір жағдайларда арнайы құралдар мен қарулардың болуы қылмыс құрамының ауырлататын белгісін түзеді. Қылмыс құрамының ауырлататын белгілері ретінде, қылмысты жасаудың құралдары мен қарулары мысалы, ҚК 179 б. 2 б. (қарақшылық), 234 б. 2 б. (адамды кепілге алу), 257 б. 3 б. (бұзақылық) және т.б. көрсетілген. Қылмысты жасаудың құралдары мен қарулары, сотпен жазаны анықтау барысында міндетті түрде ескерілетін және қоғамға қауіптіліктің дәрежесіне әсер ететін факультативтік белгі ретінде көрінеді. Қылмысты жасаудың құралдары мен қаруларын қол сұғушылықтың затын ажырата білуіміз керек. Өзінің функционалдық ерекшелігіне байланысты бір зат қылмысты жасаудың құралы да, заты да бола алады. Мысалы, қару контрабанда немесе қаруды ұрлау барысында қылмыстың заты болса, кісі өлтіру, қарақшылық, бандитизм кезінде құралдың ролін атқарады. Егер де, зат объектіге әсер етудің құралы болса, онда ол қылмысты жасаудың құралы мен қаруы болып есептелінеді. Ал зат, “белсенді емес” рөл ойнаса және қоғамға қауіпті іс – қимыл осы затқа байланысты жасалса, онда ол қылмыстың заты деп танылады. Заң әдебиеттерінде, қылмысты жасаудың құралдары мен қаруларын қолдану аясы тек қасақана қылмыстармен шектелінеді. Ал абайсыздықпен жасалынатын қылмыстарда, қылмысты жасаудың құралдары мен қарулары емес, қылмыстық нәтижеге әкелген қоғамға қауіпті мінез – құлықтың құралдары мен қарулары туралы айтылады. Осыған байланысты, құрал мен қаруларды тек қасақаналық қылмыстарға қатысты ғана емес, абайсыздықпен жасалынатын қылмыстарға қатысты да қолдану қажет деп есептейміз. Құрал мен қару қасақаналық және абайсыздықпен жасалынатын қылмыстардың механизмінде әртүрлі рөлдерді атқарады. Егер де, қасақаналық қол сұғушылық кезінде олар қоғамдық қатынастарға зиян келтіруге саналы түрде бағытталса, абайсыздықпен жасалынатын қылмыстар механизмінде олар менмендік немесе немқұрайдылықтың мазмұнына сәйкес зиян келтіреді.

Қылмысты жасау орны – заңда сипатталынған, қылмыс жасалынатын нақты аумақ (құрылық, су, әуе). Қылмысты жасау орны егер, ол заңшығарушы арқылы нақты қылмыс құрамының белгісі ретінде қылмыстық – құқықтық нормада көрсетілсе, қылмысты саралауға әсер етеді. Мысалы, ҚР ҚК 275 бабында – жерлеу орындары, ҚК 287 бабында – ұрық шашу орындары немесе оларға миграциялау жолдары туралы көрсетілген. Сонымен, қылмыс жасалу орны біріншіден, қылмыс істеген кеңістікті, екіншіден, жер бетінің қай бөлігінде қылмыс істелгенін анықтайды. Мысалы, Қылмыстық кодекстің қылмыстың істелу орны теңіз немесе су жолы, ашық теңіз, құрылықтық шельф, ерекше экономикалық аймақ, орман деген ұғымдармен, ал кейбір жағдайларда қылмыс істелу орны үй немесе қойма (175, 178, 179-баптар), бас бостандығынан айыру орны (361-бап) тыйым салынған аймақ (284-бап) болып көрсетілуі мүмкін.

Қылмысты жасаудың жағдайы деп - өзара байланысты мән – жайлардың жиынтығы түсіндіріледі. Қылмыстың істелу жағдайы кейбір реттерде қылмыс құрамының объективтік жағының міндетті белгісіне айналып кетеді. Бұл көбінесе әскери қылмыстарда кездеседі. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 367-бап, 3-бөлігі, 368-бап, 3-бөлігі, 369-бап, 3-бөлігі, т. б.

Қылмысты жасау мерзімі қылмыс құрамының объективтік жағының белгісі ретінде өте сирек кездеседі. Қылмыстық құқықта мерзім деген ұғымға тәулік, жыл уақыты, сондай-ақ белгілі бір жағдайлар жатады. Мысалы, соғыс уақыты. Сот тергеу тәжірибесінде істелген қылмыстың қай мерзімде болған, қанша уақытқа созылғаны (дезертирлікте) қоғамға зиянды зардаптың қашан туындағаны сот - тергеу құжаттарында міндетті түрде көрсетіледі. Кейбір баптарда қылмыс істеу мерзімі объективтік жақтың міндетті белгісі ретінде көрсетіледі. Мысалы, Қылмыстық кодекстің 288-бабында тыйым салынған мерзімдерде құстар мен аңдарды аулағаны үшін жауаптылық белгіленген. Соғыс уақытында бағынбау немесе бұйрықты өзгедей орындамау (367-бап, 3-бөлігі), т. б. қылмыстарда қылмыс істелу мерзімі объективтік жақтың міндетті белгісі ретінде қарастырылған. Жоғарыда айтылғандарға байланысты, қылмыстың объективтік жағының факультативтік белгілерінің негізінен үш түрлі маңызы бар екендігін көреміз. Біріншіден, бұл белгілер қылмыс құрамының міндетті қажетті белгілері болуы мүмкін. Екіншіден, факультативтік белгілер қылмыс құрамының ауырлататын түрі ретінде қарастырылуы мүмкін. Үшіншіден, қылмысты саралауға әсері болмаса да, жазаны жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар ретінде қарастырылады.

#### **2.4. Қылмыстың субъективтік жағы бойынша қылмыстарды ажырату**

Қылмыстың субъективтік жағын анықтау дегеніміз субъектінің әрекетінде немесе әрекетсіздігінде қасақаналық пен абайсыздықты анықтау, заңда көрсетілген оның түрін, мазмұнын, қасақаналықтың бағытын, қылмыстың мақсаты мен ниетін, сол сияқты субъективтік жақтың басқа белгілерін және қылмыскердің кінәсінің мөлшерін анықтау [42, 326.].

Қылмыстың субъективтік жағын дұрыс дәлелдеу тергеуші мен соттың психологиялық заңдылықтарды дұрыс жинап тексеріп, жекелеуіне, бұл белгілерді дұрыс бағалауына, осы белгілердің өзара байланыстарын анықтауына байланысты болады.

Қылмыстың субъективтік жағын заңда көрсетілгендей анық фактілік сипаттамалармен дәлелдеу керек. Кінәсіздік презумпциясын басшылыққа ала отырып, айыптау үкімі ешқашанда болжауларға сүйене алмайды. Сондықтан да, қылмыстың субъективтік жағын дәлелдеген кезімізде, біз сыртқы жағдайларды ескере отырып, қылмыскердің психикалық ерекшеліктеріне сүйенеміз. Қылмыстың субъективтік жағы психикалық категорияға жатады. Ол басқа да психикалық құбылыстар сияқты ешқашанда жәбірленушімен, куәгерлермен, сотпен де бағалана алмайды, сондықтан да қылмыстың субъективтік жағын дәлелдеу оның сыртқы жағдайларын талдау жасау арқылы болуы керек. Қылмыстың субъективтік жағын анықтаудың негізі болып адамның еркі мен санасы, материалистік психология болып табылады. Бұлардың ішінде төмендегідей принциптерді аламыз: а) сана әрекетінің бірлігі принципі; б) психиканың даму принципі, яғни қылмыстың субъективтік жағы, оның қылмыстық әрекетінің немесе әрекетсіздігінің қортындысы деп алып қарастыруымыз керек; в) ең маңызды принцип, әрбір адамға жекелей қарау.

Қылмыстың субъективтік жағы істің барлық жағдайларына дұрыс талдау беру арқылы анықталады. Бұл жағдайларға қылмыстың субъективтік жағын анықтауға көмектесетін, төмендегі белгілер жатады:

а) Қылмыстың өзінің объективтік белгілері - кінәнің мінез-құлқы; қылмыскердің әрекетінің сипаттамасы, қылмыс жасау құралдары, заттары, түрі, жәбірленушінің қылмыс жасау сәтіндегі мінез-құлқы;

б) Қылмыс жасаған ортаның объективтік белгілері: орны, уақыты себептері, мақсаты, алдын-ала дайындау, жәбірленуші мен айыпталушының арасындағы қарым-қатынас, қылмысқа дейінгі және қылмысты орындағаннан кейінгі мінез-құлқы;

в) Кінәлінің жеке басының мінездемесі/әлеуметтік-демографиялық психологиялық, психофизикалық белгілері мен қасиеттері, тәжірибесі, әдеттері, жастық ерекшеліктері;

г) Кінәнің қылмыстық субъективтік жағы туралы ауызша және жазбаша ойлары, күнделігіндегі жазбалары, тергеу мен сот алдындағы ойлары.

Бірінші топтағы жағдайлардың үлкен маңызы бар, өйткені бұл кінәлінің мінез-құлқының психикалық талдауын және қылмыстың психологиялық мазмұнын ашуға көмектеседі.

Қылмыстың субъективтік жағының сыртқы жағдайларын сипаттауды аяқтай отырып, бір белгі немесе бір дәлелдеме, сол сияқты қылмыскердің өз қылмысы туралы айтуы, айыпталу үкімінің негізі бола алмайды. Бұлардың барлығы жинақталып қана үкімнің негізі болады.

Қылмыстың объективтік жағы, қылмыстың сыртқы бейнесін көрсетеді, ал субъективтік жағы қылмыстың ішкі түсінігін көрсетеді.

Қылмыстың субъективтік жағына қылмыскердің қоғамға қауіпті әрекеттері немесе әрекетсіздігіне және олардан туатын қоғамға қауіпті зардаптарына байланысты ниетін сипаттайтын белгілер кіреді. Бұған кінә және оның түрлері, қылмысты жасау мақсаты, себептері жатады.

Қылмыстың субъективтік жағы мен объективтік жағын сипаттайтын белгілер өзара тығыз байланысты. Сондықтан да біз қылмыстың субъективтік жағын дұрыс танып білу үшін, қылмыстың объективтік жағын сипаттайтын белгілерді өзара тығыз байланысты түрде зерттеуіміз керек. Қылмысты ашуда қылмыстың субъективтік жағын дұрыс танып білу, оның белгілерін дұрыс тандап, сараптау және оның белгілерін анықтаудың зор маңызы бар.

Қылмысты жасау құралдары, қылмысты жасау түрі, қылмыскер мен жәбірленушінің мінез-құлқы бізге қасақаналықтың мақсаты мен ниетін ашып береді. Әрекеттің сипаттамасы кісі өлтіруші мен жәбірленушінің, кісі өлтірудің түрлерін бір-бірінен ажыратуға көмектеседі. Қызғаныштан өлтіру, кек алу, төбелес кезінде өлтіру т.б.

Екінші түрінің жағдайлары кінәліні түсіну және болжап білу мүмкіндіктерін көрсетеді.

Бұл жағдайлардың қорытындысы сот пен тергеушіге кінәлі әрекеттерінің себептері мен мақсатын, қасақаналықтың мақсаты мен мазмұнын түсінуге көмектеседі. Кінәлі мен жәбірленушінің қарым қатынасы, кісі өлтіруде олардың түрлерін бір-бірінен ажыратуға көмектеседі. Осы екеуінің арасындағы араз бір қалыпта болмаған жағдайлар кек, жек көрушілік, қызғаныш ниетте болған қылмыс екенін көрсетеді.

Үшінші топтағы қылмыскердің жеке басының мінездемесі туралы сұрақ даулы сұрақ болып есептеледі.

Бірқатар жағдайларда қылмыстың субъективтік жағын анықтаған кезімізде біз адамның жас ерекшеліктерін, тәжірибесін ескеруіміз керек. Сол сияқты біз адамның қылмыс жасаған кездегі психикалық жағдайын ескеруіміз керек (мас кезінде болу, қатты шаршау, науқас күйінде болу, т.б.).

Сол сияқты аффект жағдайында болу, сыртқы күйінулеріне байланысты тергеушімен, сот эксперттермен анықталуы керек. Сол көрсетілген жағдайлардың төртінші тобына

қылмыскердің қылмыстық субъективтік жағы туралы жазбаша және ауызша ойлары жатады. Ол әлі болмаған, дайындалған немесе жасалған қылмыс туралы болуы мүмкін.

Қылмыстың субъективтік жағы туралы сұрақты шешу кінәлінің әрекетіндегі қылмыстың құрамын табу жөніндегі ақырғы кезең болып табылады. Бұл сұрақ объект және объективтік жақтың жағдайларын анықтамай тура қойыла алмайды.

Жоғарыда атап өткендей қылмыстың субъективтік жағын сипаттайтын белгілер, кінә және оның нысандары, қылмысты жасау мақсаты және оның себептері, психикасындағы ішкі процестерді, адамның сана сезімі мен еркінің, қылмыскердің жасаған әрекетінің қоғамға қаншалықты қауіпті екенін анықтайды.

#### **Кінәнің ұғымы және оның маңызы.**

Кінә адамның жасаған қылмысына деген психикалық көзқарасы. Кінәнің екі түрі бар, олар: қасақаналық және абайсыздық.

Адамды белгілі бір қылмысқа кінәлі деп тану үшін, адам өзінің әрекеттерін толық түсінуі және осы әрекеттермен әрекетсіздігіне қоғамға келтіретін зардаптарына толық жауап беруге толық мүмкіндігі және заңда көрсетілген жасқа жетуі керек.

Бірақ та қылмыстық құқық ғылымы кінәнің - психологиялық түсінігімен ғана шектеліп қоймай оның қоғамдық мазмұнын да түсіндіреді. Адамның санасында болып жатқан ойлау процестерін, біз ол адамды қоршаған ортадан бөлек, ажыратып қарастыра ойлаймыз. Сондықтан да адамның өзінің жасаған қылмыстық әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне деген психикалық қатынасы мен көзқарасын дұрыс түсіну үшін, ол адамды қоршаған қоғамдық әлеуметтік жағдайларды терең зерттей отырып сол сияқты қылмыс жасауға әсер ететін басқа да факторлардың мөлшерін біліміз керек.

Қылмыстағы кінә дегеніміз - адамның өзінің жасаған қылмыстық әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне деген психикалық қатынасы ғана емес, сол сияқты осы қылмыстық әрекеттен келетін қоғамға қауіпті зардаптарына деген қатынасы.

Трайнин А.Н. кінә болу үшін, қылмыстық жауапкершілік болуы керек, сол сияқты сотталушының психикалық жағдайына баға беру керек деп жазды.

Қылмыстық жауапкершілікке тек қана кінәлі адам ғана жататындығы қылмыстық құқықтағы дүниеге келген күннен бастап қолданылып келе жатқан қағидалардың бірі. Сонымен кінә қылмыстың субъективтік жағына тән белгі болып табылады. Қылмыстық заңда кінәнің 2 нысаны көрсетілген, қасақаналық және абайсыздық.

Қылмыстың субъективтік жағын анықтаудағы, кінәнің маңызы оның нысандарын анықтаудың себебі, қылмысты қылмыс еместіктен ажырату үшін, қылмысты дұрыс саралау, ұқсас қылмыстарды бір-бірінен ажырату, қылмыскердің қоғамға қауіптілігін анықтау үшін, қылмыстық жазаны жекелендіруде маңызы зор.

Егер де адамның әрекеттерінде немесе әрекетсіздігінде қылмыстың құрамы болмаса және қылмыс жасалмаған болса, онда қылмыстық құқық бойынша кінә да болмайды. Кінә тек ғана психологиялық түсінік қана емес, сол сияқты қоғамдық психологиялық түсінік болып табылады.

Кінәнің психологиялық түсінігі адам өзінің қоғамға қауіпті әрекеттерін немесе әрекетсіздігін зардап келтіретінін толық түсінеді, толық түсінуге мүмкіндігі бар. Кінәнің қоғамдық психологиялық түсінігі, қылмыс жасаушы адамның, өзінің қоғамға қауіпті әрекеттерін немесе әрекетсіздігін, қоғамға келтіретін зардаптарын толық түсінуі [43, 476.].

Адамның өзінің әрекеттерін қоғамға қауіпті екенін білуіне оның өмірінен көріп білгені, білімі, жалпы мәдениеті, құқықтық білімі т.б. жағдайлар әсер етеді.

Кінәнің интеллектуалдық сәтіндегі кінәнің нысандарын бір-бірінен ажыратқан кезде маңызы бар деп көрсеткен: өйткені қасақаналықта адам өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті және

құқыққа қарсы келетінін сезеді, ал абайсыздықта әрекеттің қоғамға қауіпті екенін адамда сезу жоқ деп жазды.

Сонымен, кінә түсінігін зерттеген кезде адамның психологиялық интеллектуалдық сәтінің де зор маңызы бар. Кейбір қылмыстық құрамдарда, қылмыстың субъективтік жағын сипаттау үшін, кінәнің негізгі түріне қосымша басқа да түрі қабатталып көрсетіле береді. Кейбір құрамдарда кінәнің бір түрі емес екі түрі бір біріне жалғастырылады мысалы : ҚР ҚК-нің 103 бабының 3 бөліміндегі қасақаналықпен ауыр зиян келтірудің салдарынан кісі өліміне жауаптылықты қарайтын құрам. Бұл қылмыстық құрамда кінәнің екі бірдей түрі қабатталып көрсетіледі, кісіге зиян келтіруге байланысты әрекетке жататын, кінә текелей қасақаналық, ал сол зияннан келген зардапқа кісі өліміне жататын кінәнің бір түрі абайсыздық болады. Мұндай аралас кінәнің болуына себеп бар. Кісіге зиян келтірген адамдардың бәрі бірдей ауыр зияннан келетін кісі өлімін дәл біле бермейді. Осы сықылды істелген қылмыстар 103 баптың 3 бөліміндегі құрамда қаралады. Ол құрамда «денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру жәбірленушінің абайсыздықта өліміне ұшыратса» - делінеді.

Кінәнің аралас түрін алып қарасақ, бұл жерде қылмыстың бір құрамында, кінәнің екі түрінің қатар болуы, кінәнің бір түрі қылмысқердің өзі жасаған қылмыстық әрекеттері мен әрекетсіздіктеріне деген психикалық қатынасы, ал екіншісінде қылмыстық әрекеттері мен әрекетсіздіктерінің қортындысына деген қатынасы. Кейбір әдебиеттер қылмыстың құрамдарында кінә әрекет пен әрекетсіздікке байланысты болып бөлек, яғни ажыратылып қарастырылуы керек, деген көзқарас бар. Кінәнің әдебиетте кінәнің аралас түрі деп те аталады [44, 18-266.].

Кінәнің аралас түрі концепциясын кезінде кеңес ғалымы Кригер Г. қатты сынаған. Бірақта, ол бұл концепцияны дұрыс жокқа шығара отырып, оның өзі басқаша қателік жіберген. Ол «кінәнің аралас түрінің құрылысы табиғи түсінік емес және заңда көрсетілген кінәнің түрлеріне қайшы келеді», -деп жазған [45, 12-196.].

Сонымен бұл тарауды қорытындылай келе, айтатынымыз кінәнің нысандарын дұрыс ажырата білу, сол сияқты кінәнің бір нысанын табумен қанағаттануға болмайды, қылмыстың құрамын дұрыс анықтаған кезде кінәнің барлық нысандарын бірден іздеп табуымыз қажет, осы мәселелерді дұрыс талдамай, тура, адамға айып тағу заңды дұрыс қолданбағандық болып табылады.

#### Қасақаналық және оның түрлері

ҚР ҚК-нің 20 бабында қасақаналықтың екі түрі атап көрсетілген, олар: тікелей қасақаналық және жанама қасақаналық. Субъект өзінің әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіп келтіретінін білсе, осы әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіпті зардаптарының туу мүмкіндігін және тумақ қоймайтындығын болжаса, зардаптардың тууын тілесе, онда қылмыс тікелей қасақаналықпен жасалған деп айта аламыз. Сонымен тікелей қасақаналықтың түсінігі, оның үш белгісінің болуымен суреттеледі.

Әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіпті екенін білу; қоғамға қауіпті зардаптардың туу мүмкіндігін және сөзсіздігін болжау; осы зардаптардың келуін тілеу.

Жоғарыда көрсетілген белгілердің бірінші, екіншісі адамның санасында болып жатқан прогресстерді көрсетеді, яғни интеллектуалдық кезең, ал үшінші белгі ерік немесе тілеу кезеңі болып есептеледі. Осы үш белгінің маңызы қылмыстық жауапкершілік үшін бірдей болып саналады. Қылмыстық әрекет немесе әрекетсіздік, тікелей қасақаналықпен жасалынды деп айту үшін осы үш белгі де болуы керек. Адамның өзінің әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіпті екенін білуі, адамның субъективтік қасиеттерімен білінеді: бұл осы адамның өмірлік тәжірибесі, білімі, жалпы мәдениеті, семьядағы тәрбиесі және тағы басқа факторлар болып табылады.

Адамның өз әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіпті екенін білуін, біз әрекеттің құқыққа қарсы келуін білуімен шатастырмауымыз керек.

Кейбір ғалымдар кінәнің түсінігіне, қылмыскердің өз әрекеттерінің немесе әрекетсіздіктерінің қоғамға қауіпті екенін білу және осы әрекеттің немесе әрекетсіздіктен келетін қоғамға қауіпті зардаптарын болжап білуі, еріктік сәтке жатады деп, осы белгілерді қосып қарастырады. Құқыққа қарсы келу дегеніміз жалпылай келіп айтқанда қылмыстық іс-әрекеттің заңдағы сипаттамасын білу. Әрекеттің құқыққа қарсы екенін түсіну, тікелей қасақаналықтың түсінігі үшін ешқандай маңызы жоқ. Өйткені құқыққа қарсы келу түсінігін заң тікелей қасақаналықтың анықтамасына қоспаған.

Жоғарыда көрсетілгендей, құқыққа қарсы келуді қасақаналықтың бір белгісі деп қарайтын, көзқарасты жақтайтын авторлар дарбес мәселе ретінде, құқықтық абайсыздықты алады [21, 356б.]. Құқықтық абайсыздық дегеніміз адам қасақаналық әрекетті немесе әрекетсіздікті жасай тұра, оның құқыққа қарсы келетінін білмейді. Бұл жерде мынандай мысал келтуіруге болады: Дәрігер аса ауыр науқас адамға у беріп өлтіреді және де дәрігер бұл әрекеттерін әбден дұрыс деп ойлайды. Тағы да басқа осындай қылмыстарды кейбір авторлардың айтуы бойынша абайсыздықтан болған қылмыс деп есептеуге болады. Бұл тұжырым дұрыс емес, өйткені бұл жерде жекеше бір ұғым екінші бір ұғымға ауысып кетеді. Яғни әрекеттің қоғамға қауіпті екенін білу, бұл әрекеттің құқыққа қарсы екенін білу. Сонымен бұл арада адамның өз әрекетінің немесе әрекетсіздігінің құқыққа қарсы екенін білуінің яғни қылмыскердің бұл тұралы білуінде жекелей маңызы болмайды [46, 31б.]. Яғни жаңағы дәрігердің әрекеті қоғамға қауіпті тікелей қасақаналықпен жасалған қылмыс ретінде қарастырылуы керек.

Тікелей қасақаналықтың екінші белгісі, қылмыскердің өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті екенін болжап білуі табылады. Қылмыскер қылмыстық әрекеттер мен әрекетсіздікті жасай тұра, тек жақын арада болатын зардаптарды болжап біледі. Ал алыс арада келетін зардаптар, әдетте оның санасынан сырт қалып отырады. Мысалы: суда жүзе алмайтын адамды көкіректен итеріп жіберген кезде, қылмыскер ол адамның (жәбірленушінің) өміріне қауіп төндіретінін біледі, сондықтан да біз бұл арада қылмыскер қылмыстың әрекеттің тікелей қасақаналықпен жасалды деп айта аламыз, және бұл жерде қылмыскер өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті зардаптарын толықтай болжап білген.

Үшінші белгі белгілі бір зардаптардың келуін тілеу бұл адамның еркін шыдатпайтын кезең болып табылады. Еріктік немесе тілеу кезеңінің маңызын айта отырып, біз сана мен ерікті немесе тілеудің бір-біріне қарсы тұрмайтын факторлар екенін айта кетуіміз керек.

Тікелей қасақаналықта қоғамға қауіпті зардаптардың келуін қылмыскердің тілеуі әр түрлі түрлерде болуы мүмкін:

а) Қоғамға қауыпты зардаптарды келтіру кінәлінің әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінің ақырғы мақсаты болуы мүмкін.

ә) Қоғамға қауыпты зардаптар кінәлі адамға екі ортадағы мақсаты болуы мүмкін, яғни қылмыскердің осы зардаптарды кетіруге ақырғы мақсаты басқа.

б) Қоғамға қауыпты зардаптар кінәлі адамға тіпті, яғни ақырғы мақсатқа жетуі үшін өтетін белгілі бір кезең болуы мүмкін. Жоғарыда берілген түсініктемелердің, барлық қылмыстық материалдық құрамдарына байланысты берілген. Қылмыстың материалдық құрамдарында тура қасақаналықтың анықтамасына, оның ең басты белгілерінің бірі қоғамға қауыпты зардаптарының келуін тілеу белгісі кіреді.

Қылмыстық формалардың құрамдарына қоғамға қауіпті зардаптардың келуін тілеу бұл құрамның элементі болып табылмайды. Сондықтан да бұл арада тікелей қасақаналықтың түсінігіне қоғамға қауіпті әрекеттерді немесе әрекетсіздікті жасауды тілеу ғана кіреді. Қылмыстың формальдық құрамдарын қоғамға қауыпты зардаптардың болжап білу сәті жоқ.

Қоғамға қауіпті әрекеттерді немесе әрекетсіздікті жасау және қоғамға қауіпті зардаптардың келуін тілеу туралы қасақаналықтың белгілі бір ниеттермен немесе мақсаттармен жасалады.

Жанама қасақаналық. Жанама қасақаналыққа жататын жағдай қоғамға қауыпты әрекеттерді немесе әрекетсіздікті істеген адам содан туатын нәтижені сезеді, тууын тілегенмен оның болуына толықтай жол беріп істейді. Туатын зардаптарға жол беріп істейді деген сөзді зардаптың құрамындағы қылмыстарға тікелей жатқызуға болмайды. Мысалы: Иесіз тұрған машинаны иелену мақсатымен ұры оны айдап қашады, соңынан қуып келе жатқанын

сезіп кінәлі қатты жүріп келе жатқан машинадан секіріп түсіп, барынша жылдам жүріп келе жатқан машинаны бетімен жібереді, ол машина ағашқа соғылып қирайды. Бұл әрекетте екі қылмыс бар, біріншісі машинаны өз бетімен айдап кету, екіншісі машинаны қирату. Машинаны қиратуында кінәлінің жанама қасақаналығы бар.

Жанама қасақаналық тікелей қасақаналыққа интеллектуалдық ойлану белгісі бойынша өте ұқсайды өйткені, екеуінде де субъект өзінің әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіпті екенін біледі және осы әрекетінен немесе әрекетсіздігінен келетін ауыр зардаптарды болжап біледі. Жанама қасақаналықты, тура қасақаналықтан біз олардың еріктік белгісі бойынша ажыратуымызға болады: тікелей қасақаналықта субъект зардаптардың болуын тілейді, ал жанама қасақаналықта субъект зардаптардың болуын тілемейді, бірақта осы зардаптардың келуіне саналы түрде жол береді. Жанама қасақаналықтың ерікті белгісі, қылмыстық құқықтық әдебиетте, қылмыс жасаушы адамның өзінің қылмыстық әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне салғырт қарауына байланысты деп те сипаттайды.

Заңда қасақаналық түсінігі өте дәл сипатталғандықтан бізге формальдық қылмыстарды қасақаналықпен жасалынады деп айтуымызға көптеген қиындықтар кезігеді, себебі формальдық қылмыстар әрекет жасаған сәтінде, бірден аяқталды деп есептелінеді, ешқандай зардаптар қылмыс құрамына енбейді. Қылмыскер формальдық құрамдағы қылмысты жасай отырып, өзінің әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің ешқандай зардаптар әкелмейтінін біледі. Бұл жерде субъектінің еркі өзі жасаған әрекетте немесе әрекетсіздікте болады. Ол дегеніміз субъект тек қана әрекетсіздікті жасауға ғана ұмтылады. Сөйтіп, тікелей қасақаналық пен формальдық құрамдағы қылмыс жасаған кезде, ерікті немесе тілеу сәті оның әрекетінен немесе әрекетсіздігінен келетін зардаптардың әрекетінен өзіне ауысып кетеді. Формальдық құрамдағы қылмыстар ешқашанда жанама қасақаналықпен жасалмайды. Жанама қасақаналықта еріктік сәт ол қылмыс жасаушы адамның қоғамға қауыпты зардаптарды саналы түрде жібермеуімен суреттеледі. Қоғамға қауыпты зардаптарды саналы түрде жіберу дегеніміз кінәлі адам зардаптардың болатынын түсінеді және де зардаптарды болдырмауға ешқандай күш жасамайды.

Қылмыстық құқықтың теориясында қасақаналықты оны туу мерзіміне қарай екі түрге бөледі: алдын-ала ойлаудан туған қасақаналық, табан астында туған қасақаналық.

Алдын ала ойластырылған қасақаналық. Бұл қасақаналық кінәлі қылмыс істеуден бұрын ол туралы күні бұрын ойланып жүріп, ол ойды іске асырушылық жатады. Бұл қасақаналықтың қоғамға қауыпты дәрежесі жоғары деп есептелінеді. Себебі, қылмыс істеуді алдын-ала ойлаған адам оған дайындалу мен қатар, ол қылмыс туралы жауапкершіліктен қалай құтылудың да шарасын қарастырады, өзінің қылмыс істеуге айлакер екенін көрсете біледі. Алдын-ала ойлаған қасақаналықта, қылмыскер ойлаған қылмысын біршама уақыттан кейін орындайды. Алдын-ала ойлаған қасақаналықтың біз қылмыскердің қылмыс жасау туралы нағыз ойын көреміз, сондықтан да бұл қылмыс пен қылмыскердің қауыптілігін арттыра түседі. Бұл жерде қылмыскердің неге қылмыстық әрекеттерді немесе әрекетсіздікті тез арада жасалмағанын ойлануымыз керек. Егер қылмыскер қылмысты жасау немесе жасамаудың ойында болса, бұл арада біз ол қылмыскерді қауыпты деп айта алмаймыз.

Егерде ойлаған уақыт пен қылмысты жасау арасындағы уақытта қылмыскер, қылмысты жасаудың белгілі бір қауіпті жолдарын іздейтін болса, бұл жағдайлар қылмыстың да қылмыскердің де қауыптілігін арттыра түседі. Мысалы: қылмыскердің, жәбірленуші адамның күнделікті тамағына бірден табылмайтын және де адам организміне бірдей, яғни бояу әсер ететін у-ды қосып отыруы, сәлемдемені жіберген кезде, оны ашқан кезде жарылатын затты қолдану, немесе полиция формасын киюі. Бұл көрсетілген белгілердің болуы алдын-ала ойлаған қасақаналық, астында пайда болған қасақаналықтан әрине ауыр деп есептелінеді.

Екінші табан астында туған қасақаналық. Бұған тек қылмысты істеу кезінде, сол қылмысты істеу туралы туған ой жатады. Бұл ой сол арада тез іске алады.

Келесі түрі - ол аффектілік қасақаналық. Бұған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 98-ші бабында көрсетілген күшті жан күйзелу үстінде кісі өлтіруі жатады. Бұл - жәбірленушінің кінәлілігі көрнеу күш жұмсауынан және ауыр қорлауынан туған қасақаналық. Аффектілік қасақаналық, ерекшелігі оның пайда болу уақытын емес, қылмыс жасау әрекетінің психикалық механизмінен көрсетеді. Аяқ астынан пайда болған ауыр жан күйзелісінен байланысты адам қылмыс жасауға дұшар болады. Бұл аяқ астынан пайда болған қатты жан күйзелісі, адамның санасындағы еріктік процестерден басым болады.

Кінәлі адам қоғамға қауыпті әрекеттерден келетін зардаптарды айқын түрде болжап біледі. Белгіленген қасақаналық сол сияқты жай және балама болып бөлінеді. Сонымен жәйбелгіленген қасақаналықта, кінәлі адам оның әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен бір қоғамға қауыпты зардаптың келетінін айқын көреді. Мысалы: жәбірленушінің өлімі.

Альтернативтік қасақаналықта кінәлі адам өзінің қылмыстық әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің бірнеше немесе одан да көп зардаптарын айқын біледі. Мысалы: жәбірленушінің өлімі немесе ауыр дене жарақатын алуы. Кінәлі адам бұл жерде келген зардап бойынша жауап береді.

Анықталынбаған қасақаналықта кінәлі адам әр әрекетінен немесе әрекетсіздігінен келетін қоғамға қауыпті зардаптардың түрлерін болжап біледі, бірақ та осы зардаптардың қайсысы туатынын айқын көріп білмейді. Белгіленбеген қасақаналықта кінәлі адам өзінің әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің салдарынан келген нақтылы зардап үшін жауап береді.

Сонымен қорытындылай келе қасақаналық кінәлінің ең басты белгісі болып табылады. Қасақаналықты дұрыс ажырата білу қылмысты квалификация жасаған кезде, өте маңызы зор. Айбасыздық және оның түрлері.

Заңда абайсыздықтың анықтамасы 21 бапта көрсетілген. Абайсыздықтың екі түрі бар: менмендік және немқұрайлылық.

Немқұрайлылық және менмендік қоғамдық тамырлары бір, екеуі де жеке адамның өз әрекеттеріне дұрыс мән бермеуінен болады. Абайсыздықтың жалпы белгісі кінәлі адамның өз әрекеттеріне деген психикалық қатынасын және оның өз әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіп екенін білмеуі болып есептелінеді. Қылмыстық түрдегі немқұрайлықтан әрекеттердің немесе әрекетсіздіктің қоғамға келтіретін зардаптарын білмейді және осы зардаптарды келеді деп болжамайды. Абайсыздықтың екі критерийі бар: объективті критерийі дегеніміз - адамның біріншіден өз әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауыпты екенін білуі, (бұл формальдық құрамда), екіншіден қоғамға келетін зардапты болжап білуі. (қылмыстың материалдық құрамындағы менмендік), үшіншіден осы зардаптарды болдырмаймын деп өз ойының дұрыс екенін білуі (қылмыстық материалдық құрамдағы менмендік) [32, 514б.].

Субъективтік критерийді алып қарастырсақ адамның жоғарыда көсетіліп отырған жағдайларды болжап білу мүмкіндігі болып табылады. Мұның үлкен маңызы бар. Себебі осы жағдайлар арқылы ғана, біз қоғамға қауыпті әрекеттерге немесе әрекетсіздігіне

субъектінің жеке басының, байланысты екенін айта аламыз. Осы айтылған объективтік және субъективтік критеріі менмендікпен немқұрайлылықты абайсыздық ұғымына кіргізеді және қасақаналықтан ажыратады [47, 264б.].

Менмендік пен немқұрайлылық бірдей белгілермен сипатталса да, олардың айырмашылығын көсететін белгілер бар. Кінә менмендік пен қылмыс істеу түріне қылмыс істеген кісі өзінің әрекеті мен немесе әрекетсіздігімен қоғамға қауыпты зардаптардың болу мүмкіндігін біле тұрса да, бірақ менмендік пен қылмыстық зардап болмайды деген сеніммен істеген жағдайда болады.

Менмендік пен қылмыстық зардап болмайды деген сеніммен істеген кінәлі, біріншіден өзінің әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіптілігін сезеді, екіншіден сол өзі істеген әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен қоғамға қауыпті әрекеттің тууын болжайды. Осы екі белгінің кінәлінің ісінде барлығы менмендікпен сеніп істеуді қасақаналықтан істеген қылмыстарға жақындаттырады.

Бірақ, оларды қасақаналықтан өздеріне тән үшінші белгі арқылы ажырату мүмкіндігі бар. Ол үшінші белгі кінәлінің өзі болжайтын қоғамға қауіпті зардаптарды болмайды деп қылмысты сеніп істеушілігі. Тікелей қасақаналықта кінәлі зардаптың болуын тілейді, ал жанама қасақаналықта оның болуына біле тұра жол береді. Зардап болмайды деп сенушілік әр түрлі болуы мүмкін. Кінәлінің өзінің басына сенушілік жаратылыс жағдайына сену немесе басқа бір жағдайларға да сенуден қылмысты істеуі. Мұның бәрі де сенуге жатады. Менмендікті сеніп істеуде кінәлі зардаптардың болуына кедергі болады деп сенген жағдайлары сенуге тұрмайтын нәрселер болады. Заңның текісінде көрсетілгендей, менмендікпен қылмыс істеген жағдайлар сипатталған кезде қасақаналықтың сипаттамасынан өзгеше. Заң жасаушы бұл жерде тек қана қылмыс жасаушы адамның әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне сол сияқты зардаптармен шектелген. Бұл пікір кейбір авторлардың менмендікпен қылмыс жасаған адам, өзінің әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіпті екендігін ойлауға мүмкіндігі бар деп жоруына душар етті.

Заңдағы түсіндірмеде, адамның өз әрекеттеріне немесе әрекетсіздігіне деген психикалық қатынасы бірдей, ал осы әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің зардаптарда әр түрлі деп көрсеткен [48, 89б.]. Яғни, қасақаналықпен, менмендікпен қылмыс жасаған адам өз әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен келетін зардаптарды болжап біледі. Бірақта қасақаналықпен немесе менмендікпен қылмыс жасаған адамның қоғамға қауіпті зардаптардың болжап білуі бірдей деп айтуға болмайды. Қасақаналықпен қылмыс жасаған адам, өзінің реттерінен немесе әрекетсіздігінен келетін зардаптардың болу мүмкіндігін және сөзсіздігін болжап біледі, яғни айқын түсінеді. Ал менмендікпен қылмыс жасаған адам, өзінің әрекетінен немесе әрекетсіздігінен келтіретін зардаптарынан абстрактілі түрде ғана болжап білуге мүмкіндігі бар. Қасақана қылмыс жасаған адам белгілі бір нәтижені көздейді, ал менмендікпен қылмыс жасаған адамның санасында, осы нәтижелер тек жалпы формасында ғана көрінеді. Сонымен менмендік қасақаналықтан ерітік немесе тілеу факторы бойынша ажыратылады. Менмендік пен қылмыс жасаған кезде, субъект зардаптардың болуын тілемейді және жібермейді, керісінше келетін зардаптарды жоюға ұмтылады, бірақ та оның бұл ойы, мысалы табиғат күштеріне, тәжірибе дайындықтарға сүйенгенмен, қылмыстық зардаптарды жоюға күші жетпейді.

Сонымен, менмендіктің ең басты белгілерінің бірі болып, қылмыскердің өз әрекеттері немесе әрекетсіздігінің ауыр зардабын болжап білуі саналады. Осы белгі арқылы біз оны немқұрайдылықтан ажырата аламыз. Субъект менмендікте себепті байланыстың, дамуын болжап біледі, бірақ та белгілі бір жағдайларға осы зардаптарды болдырмаймын деп сенеді. А.А. Пионтковский, менмендікпен қылмыс жасаған адамның, өзінің әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен келетін зардаптарды болжап білу, тура белгіленбеген, ал қасақаналықпен

қылмыс жасаған адам осы зардаптарды болжап білуі тура көрсетілген деп атап өткен [21, 330б.]. Бұл көзқарас дұрыс емес, себебі зардаптарды болдырмауға тырысқан қылмыскерлердің әрекеті, осы зардаптарды болжап білуге ешқандай әсер етпейді.

Менмендіктің екінші бір белгісі ол субъектінің өз әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен келетін зардаптарды болдырмайды деп ойлауы, олар әр түрлі болуы мүмкін:

а) кінәлі адамның жеке басынын, немесе әрекеттеріне байланысты жағдайлар болуы мүмкін. Адам өзінің біліміне, тәжірибесіне т.б жағдайларына сүйене отырып, ауыр зардаптарды болдырмаймын, - деп ойлайды.

ә) Адам қоршаған ортадағы белгілі бір жағдайларға сүйене отырып, зардаптарды болдырмаймын деп ойлайды, сенуі мүмкін.

б) Адам басқа адамдардың әрекеттеріне байланысты жағдайларға сүйенуі мүмкін, соның ішінде жәбірленуші адамға сенушілік.

в) кінәлі адам белгілі бір табиғи құбылыстарға сүйенуі мүмкін, мысалы: басталған жаңбыр, өрт сөндіреді деп ойлайды.

г) Сол сияқты кінәлі адам өзі қолданған белгілі бір құрал-саймандардың заттардың күшіне сенуі мүмкін.

Менмендіктің ең басты белгісі болып қылмыскердің ауыр зардаптарды болдырмаймын деп, жеңіл ойлауы.

Немқұрайдылық түріндегі кездесетін кінә дегеніміз қылмыскер адам, өз әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен келетін, қылмыстық зардаптарын болжап білмесе, бірақ та болжап білуге толық мүмкіндігі болса және болмауға тиіс жағдайда кездеседі. Егер қылмыс істеген адам өзінің әрекеті мен әрекетсіздігінің қоғамға зардап туғызуын болжауға тиіс болса және болжай алатын мүмкіндігі бола тұра, ондай зардап болуы мүмкін екенін болжай істесе немқұрайдылық деп саналады.

Кінәнің жоғары айтылған түрлерімен салыстырғанда немқұрайдылықпен қылмыс істеушілікке үш белгі жетіспейді.

Бірінші белгілі кінәлі өзінің істеген әрекеттерінде немесе әрекетсіздігінде қоғамға қауіптілік белгісі бар екенін сезбей істейді. Екінші белгісі кінәлінің істеген әрекеттері немесе әрекетсіздігі қоғамға қауіпті нәтижеге жеткізетінін болжауға мүмкіндігі болса да, оны ол болжамай істейді. Мысалы: аптека қызметкерінің рецепт бойынша ауруға тиісті дәріні берудің орнына басқа рецепттегі уландыратын дәріні рецепттегі дәрі деп шатастырып беруі немесе аңшылардың бірін-бірі байқаусызда атып жіберуі т.б.

Жоғарыда айтылған кінәлардың түрінен немқұрайдылықты қылмыс жасаушының қылмыстық зардаптарды болжап білмеуі жағынан ажыратуға болады. Немқұрайдылық түріндегі кінә екі белгімен суреттеледі деп айтып өткенбіз. Олар субъектінің қоғамға қауіпті зардаптарды болжап білу мүмкіндігі және өз әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен келетін зардаптарды болдырмау керектілігі.

Бұл жерде субъектінің өз әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен келетін ауыр зардаптарды болжап білуі объективтік критерий болып табылады.

Қылмыстық немқұрайдылықтың екінші белгісі қылмыстық зардаптардың болуын қылмыс жасаушы адамның қылмыс жасаған кездегі қоршаған ортасына байланысты. Бұл белгі субъективтік критерий болып табылады. Және бұл арада осы көрсетіліп отырған мүмкіндіктердің, әр түрлі болып кездесетінін ескеруіміз қажет. Яғни әр адамның психикасының мүмкіндіктеріне байланысты болады, өйткені әр адамның психологиясы әр алуан, ал оның семьядағы тәрбиесінің өмірден көріп білгеніне байланысты болады. Осы мәселеге байланысты В. Г. Макашвилидің жеке көзқарасы бар, адамдардың ешқандай субъективтік ерекшеліктеріне қарамауымыз керек - яғни назар аудармауымыз керек, социалистік құқық тәртібі барлық субъектілерге бірдей [49,

1436.]. Мұндай көзқарас пен келісу қиын, себебі әр түрлі, әр адамның өз ерекшеліктері бар, әр адамның психологиясы әр түрлі болып келеді.

Менмендікті сипаттай отырып, ғалымдар адам өз әрекетіне немесе әрекетсіздігіне қатынасы бар ма, адам өз әрекеттеріне немесе әрекетсіздігінің қауіпті екенін білу керек педен деген сұрақтар бойынша сөз таластырады.

Мәселен: ғалым О.С. Иоффе, адам өз әрекеттерінің қоғамға қауіпті екенін білді деп жазған [50, 120б.]. Бұл көзқарасқа В. Г. Макашвили қарсы шықты. Сол сияқты К. Ф Тихонов [51, 8-17б.] бұл сұрақтар бойынша өз пікірлерін айтқан.

Бұл сұрақты біз заңды талқылау арқылы шешуіміз керек ҚР-ның ҚК-ның 21 бабының 3 бөлімі немқұрайдылықпен қылмыс жасаған адам, өз әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің қоғамға қауіпті екенін болжап білмейді, бірақта білуі керек және білуге толық мүмкіндігі болады деп анық көрсеткен. Егерде адам өзінің қылмыстық әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің, немқұрайдылық түрінде жасаса, және келетін қылмыстық зардаптарды білмеуі, ол адамды қылмыстық жауапкершілікке тартуға бола ма деген сұрақ туғызады. Бұл сұрақты дұрыс шешу, бұл әрекеттерді немесе әрекетсіздерді адамның еркінің актісі деп қарастыруға болады. Психология еріктік немесе тілеу әрекетінің негізі болып саналы әрекеттер табылады деп көрсетті. Сонымен қорыта айтқанда, жауапкершіліктің негізі болып қылмыс жасаушының-мінез-құлқы болып табылады.

Заңдылықты нығайту жолында абайсыздықтан болған қылмыстардың мөлшерін азайту керек. Немқұрайдылыққа жоғарыда тоқтап өткендей объективтік және субъективтік критерилері бар. ҚР ҚК-нің 21 бабында айтылғандай, немқұрайдылық болу үшін, осы екі критерий болуы керек.

Немқұрайдылықты сипаттаған кезде бұл екі критерийдің әрқайсысы ерекше роль атқарады: объективтік критерий адам болжап білуіне деген құқық тәртібінің ескертпесі, он субъективтік критерий болса, осы субъективтік ескертпелердің орындалу мүмкіндіктерін сипаттайды. Осы екеуі бірігіп қана қылмыстық құқық бойынша сипаттайтын кінәнің түрі болып табылады.

Сонымен объективтік критерий адамның болжап білуінің мөлшерін көрсетеді, адамның абайлау ережелерін мамандық саласында ғана емес тұрмыста да сақталуы керек бұл объективтік критерийдің негізі болып табылады.

Адамның болжап-білу мүмкіндігі белгілі бір уақыт мөлшерімен шектелген, өйткені осы уақыт мөлшері әрқашанда адамның абайлау ережелерін бұзған уақытына сәйкес келіп отырады.

Абайлау нормалары субъектінің дұрыс болжап-білуінің психикасы болып табылады және оның қауіпсіз жағдайларда әрекет жасауына белгілі бір әсерін тигізеді. Бұл нормалар адамды белгілі бір кездейсоқ жағдайлардан сақтайды.

Объективтік критерийдің болуы, субъект өзінің қылмыстық әрекетін немесе әрекетсіздігін қоғамға қауіпті зардаптарын болжап білді ме деген сұрақты туғызады, сөйтіп біз бұл жерде субъективтік критерий барын айта аламыз.

Субъективтік критерий дегеніміз - адам қоғамға қауіпті әрекеттерді немесе әрекетсіздікті жасай отырып, белгілі бір кезде және осының жеке қасиеттеріне байланысты, өзінің осы әрекеттерінен немесе әрекетсіздіктерінен келетін қылмысты болжап білуге толық мүмкіндігі бар болады, бірақта қоғамға деген салғырт ойларына байланысты бұл мүмкіндікті пайдаланбаған. Субъективтік критерийді алып қарастырсақ, оны анықтау үшін адамның өз әрекеттерінің немесе әрекетсіздігімен келетін қылмыстық зардаптарды болжап білуге толық мүмкіндігі бар болғанын дәлелдеуіміз керек, бұл үшін үш жағдай болу керек:

а) Әрекет жасалған жердегі жағдай, әрекет жасауы адамға ауыр жарақаттың болатыны туралы толық "хабар беруі" керек.

б) Адам өзінің жеке қасиеттеріне байланысты пайда болған жағдайды дұрыс бағалау керек. Ол үшін адамның белгілі бір физиологиялық, психологиялық қасиеттері болу керек. Көру, есту, иіс сезу (психикалық ерекшеліктері) (интеллектуалдық еріктік немесе тілеу) белгілі бір білімділік, мамандық тәжірибе. Міне осындай жағдайларды яғни субъектінің осындай қасиетін ескере отырып қана, біз қылмыстық зардаптардың болуын субъектінің кінәсі арқылы болды деп айта аламыз.

в) Субъектінің қылмыстық зардаптарды болжап білуіне кедергі жасайтын жағдайлар болмау керек. Мысалы: кездейсоқ жағдайлар, кедергі жасау т.б. сол сияқты субъектінің жеке басына қатысты (науқас болуы, шаршау, психикалық бұзылуы) осылардан басқа субъектінің өзі жасаған кедергілері болуы мүмкін, ол субъектінің мас болуы т.б. жағдайлар [52, 346.].

Кінәлінің әрекеті немесе әрекетсіздігі келтіретін зардапты болжауға міндеттілігі заң немесе басқа айрықша ережеде немесе қызмет бабынан туатын міндеттерде немесе өз еркімен алған міндетіне байланысты тәртіптерде қаралады.

Ондай жағдайлардан кінәліге міндет жүктелмесе, кінәлі жауапты болмайды. Оны жауапты ету үшін кінәлінің әкелетін зардаптарды баяндауға мүмкіндігі болуы тиіс. Кінәліде болжауға мүмкіндіктің бар жоғын, білу үшін, сол зардаптың болуын болжай алатын адамның басына байланысты ерекшелікті және ондағы мүмкіндікті реттеу керек. Сол зардаптың болуын болжауға мүмкіндігі болған кезде, ол адам сол келген зардапқа кінәлі болады [53, 646.].

Қоғамдық тұрмысқа әр түрлі күрделі техниканың араласуы мен осы техниканы адамдар коллективінің басқаруына байланысты көп субъектілі қылмыс проблемасымен қатар, бір шешімдегі бірнеше адамның абайсыз әрекеттерінің қорытындысы бір адамның дұрыс есептелмеуі, тұжырымдауы, екінші адамның өз әрекеттерімен зардап тигізуіне әкеп соқтырады. Машинистің ұйықтап кету салдарынан поездің апат болуы және апат кезінде іске қосылатын, апаттан сақтайтын приборлардың жұмыс істелмеуі, кемедегі өрт және өрттен қорғайтын приборлардың істен шығуы т.б. қорытындылай келе техниканың осындай ауыр зардаптарға әкеп соқтыруы, негізгі осы техниканы басқарудағы адамдардың кінәсінен болса, сол сияқты осы адамдарға бұйрық, нұсқаулар беріп отырған адамдарға да байланысты болып отыр [54, 626.].

Қылмысқа қатысудағы ең негізгі жауапкершілікті зиян келтірген адам емес, керісінше қылмысты ұйымдастырған адам немесе қылмысты істеуге кеңестерімен нұсқауларымен, құрал беріп, не кедергілерді жойып көмектескен адам, қылмыстық абайсыздықта болған қылмысқа қатысуда белгілі бір процесстерді ұйымдастыратын адам, оны ұйымдастырмаса егер белгілі бір процесстерді дұрыс бағытта ұстайтын адам, оған жауапсыз қараса, абайсыз, білімсіз техникалық бұйрық берген адам жауапқа тартылады.

### **Қылмыстың субъективтік жағының қосымша белгілері**

Ниет - бұл адамды қылмыс жасауға итермелейтін ішкі қозғаушы күш.

Қылмысты саралауға маңызы бар ниет, заңда қылмыстың субъективтік жағының элементі деп тура көрсетілген. Қылмыстың субъективтік жағын қарастырған кезде біз ниет пен мақсатты негізінен бірге қарастырамыз. Ниет адамның мінез-құлқының негізін анықтайды. Егер де, мақсат екеуін бірге алып қарастырсақ, қылмыс жасаушының қылмыс жасаған кезде неге ұмтылды, қандай мақсатқа жетпекші болды, соны көрсетеді. Өйткені ниет адамның өз мақсатын негіздеуі, ал мақсат адамның өз әрекеттерінің ниеті арқылы іске асыруын көздейді [55, 243-244б.].

Кінәнің әрбір түріне ниеттің белгілі топтары жатады, мысалы: қасақаналыққа жататын ниеттер: кек тұту, қызғаныш: жек көрушілік, абайсыздықтағы мақтаныштық, т.б.

Қылмыс жасаудағы ниеттің ролі және оның қылмыстық жауапкершілікке деген маңызы әр түрлі. Ниет қоғамға қауыптірек болса, кінәнің де түрлері ауырлай түседі.

Барлық қасақана қылмыстарда ниет бар әдебиетте жанама қасақаналық пен жасалған қылмыстарда ниет болмайды, деген көзқарас бар. Себебі бұл қылмыстардың, зардабы қылмыскердің әрекетінен болмайды деп түсіндіреді. Бұл қате түсінік жанама қасақаналықпен қылмыс жасаған адам, саналы түрде өзінің әрекеттерін және осы әрекеттерден келетін зардаптарын толық болжап білуі керек. Барлық қасақана қылмыстарда ниет бар әдебиетте жанама қасақаналық пен жасалған қылмыстарда ниет болмайды, деген көзқарас бар. Себебі бұл қылмыстардың зардабы қылмыскердің әрекетінен болмайды деп түсіндіреді. Бұл қате түсінік жанама қасақаналықпен қылмыс жасаған адам, өзінің әрекеттерімен оның зардаптарының тығыз байланысты екендігін анық көріп біледі.

Абайсыздан жасаған қылмыстардың құрамындағы ниетті анықтау өте қиын. Қылмыстық менменшілдікте қылмыскер зардаптарды болжап білсе де оның болу болмауын толық білмейді, ал қылмыстық салғырттықта ол зардаптарды болжап білуге шамасы келмейді. Сондықтан да бұл қылмыстырды ниеттің болуына күмән тудыруға болмайды.

Бірақ кінәнін абайсыздық түрінде жасалған әрекеттері ерікті болғандықтан бұл қылмыстарда ниет бар деп айта аламыз. Бұлар қасақаналық қылмыстардағы ниет, табиғи түрде өзгеше болады, қоғамға қауыпті мінез-құлықтың ниеті, осы мінез-құлық қылмыс жасауға ұшыратады. Мысалы: қару-жараққа жауапкершілікпен қарамау, салдарынан адам өлуі, өртке жеңіл түрде жол беру, т.б. Осындай әрекеттердің өз ниеті бар, олар жеңілтектік, менменшілдік, салақтық. Бірақ бұлар белгілі бір мінез құлықтағы адамның ниеті, бұл жерде адам қылмыс жасадым деп ойламайды. Сонымен қылмыстық правода ниеттің екі түрі бар: қылмыс жасау ниеті, қылмыстық қауыпті мінез құлықтағы адамның, ниеті және оның қылмыс жасауға әкеліп соқтыруы. Бұл жерде Дагель П.С. басқа позицияда тұр. Ол абайсыздан жасалған қылмыстарға ниетің бар екенін жоққа шығармайды, бірақ ол қылмыстың себебі мен әрекет себептерінің арасында ешқандай айырмашылық жоқ деп жазған [56]. Бұл тұжырым дұрыс емес, қылмыстық ниет қылмыскердің неге осындай зардаптар келтіретін әрекет жасады - негізінде оның ойында бұл әрекеттер болған емес еді.

Қылмыстық мақсат адамның әрекет жасауы арқылы көздеген бағыты. Ниет пен мақсат бір - бірімен тығыз байланысты болғанымен еріктік процестер жағынан әр түрлі. Ниет дегеніміз - адам неге бұл әрекеттерді жасады - деген сұраққа жауап берсе мақсат адамның әрекеттерінің бағытын анықтайды.

Егер де ниет пен мақсат баптың диспозициясында көрсетілген болса, олар кейін анықталып дәлелдену керек. Қылмыстық кодекстің баптарында мысал үшін, бөтен мүлікті ұрлау немесе тонау жөніндегі бабында, ниет пен мақсат қылмыстың құрамында негізгі белгі түрінде көрсетілмеген, бірақ та теория мен сот тәжірибесінде мақсат тонаудың негізгі белгісі ретінде көрсетілген.

Қылмыстық заң ниет пен мақсатқа мемлекеттік қылмыстарды саралаған кезде ерекше мән береді [58, 5-6б.]. Мемлекеттік қылмыстардың ерекшелігі, оның келтірген зардаптарында емес бұл жерден қылмыс жасаушының үкіметке деген қатынасын көреміз. Бұл баптардың көпшілігінде 165-174 баптарының ҚК-нің, үкіметтің күшін әлсірету мақсаты көріну керек.

Ниет пен мақсат қылмыстың құрамындағы жазаны ауырлататын белгілер, есебінде кездессе қылмыстың негізгі құрамын, қылмыстың мамандандырылған құрамына айналдырады. Сол сияқты ҚК-тың 96 бабының II бөлігінде қанды кекпен адам өлтіруден осы баптың 1 бөліміндегі қасақана кісі өлтіруді ниет пен мақсат арқылы ажыратады.

ҚР ҚК-нің Ерекше бөлімінің кейбір баптарында ниет пен мақсат тура көрсетілмеген, бірақ бұл ниет пен мақсаттың белгілері болмайды дегенді білдірмеуі керек.

## 2.5. Қылмыс құрамының субъектісі бойынша қылмыстарды ажырату

Қылмыс субъектісін дұрыс саяси-моралдық бағалау қоғамдық ойларды жеке адамдардың мінез-құлықтары айналасында жұмылдыруға әсер етеді.

Қылмыс субъектісінің әлеуметтік-саяси қасиеттерін зерттеу оның құқықтық белгілерін анықтаудан ажырамауы керек. Тек қана осы мәліметтерді қарастыру арқылы қылмыстық құқық бойынша қылмыс субъектісінің түсінігі туралы көрініске ие боламыз. Қандай қылмыс болмасын, қоғамдық құбылыс ретінде адамдардың арасында пайда болады. Қоғам үшін және ондағы орнатылған құқықтық тәртіпке қарсы қауіпті іс жасаған адам ғана қылмыс субъектісі бола алады. Кез келген адам емес, ал белгілі бір ерекшеліктері бар адам ғана қылмыс субъектісі бола алады. Қылмыс жасай отырып, өз әрекетін басқара алатын және оның зардаптарының мағынасын түсінетін адам ғана қылмыс субъектісі бола алады. Кез келген жауапқа қабілетті адам өзінің санасына сыртқы ортаның әсерін қабылдай алады. Адам сыртқы ортаның әсерінен белгілі бір әрекет жасамастан бұрын олар адамның басы арқылы өтіп, оның әрекетіне ықпал етуі керек. Адамның еркі қоғамның дамуына қызмет ететін немесе қоғамға шығын келтіретін әрекеттерге бағытталуы мүмкін.

«Адам – бұл белсенді күш, оның әрекеттерін заңды және моралды бағалау қажет», - деп профессор В.А. Владимиров дұрыс атап өткен болатын. Сонымен қатар, кез келген адам емес, тек қана жауапқа қабілетті адамдар ғана белсенді күш болады [59, 566.].

«Адамның жасы мен оның белгілі бір психо-физикалық ерекшеліктерін немесе сапаларын түсінеміз». Адам туғанынан бастап қартайғанға дейінгі жасының әртүрлі кезеңдерінде өзінде өтетін физикалық және психикалық ерекшеліктерге байланысты қоршаған ортаға әртүрлі қатынаста болады. Сонымен, қылмыс жасаған кезде жауаптылыққа қабілетті адамдар және заң бойынша жасаған қылмыс үшін жауапкершілікке тартылатын жасқа жеткендер қылмыс субъектісі бола алады. Осы аталған ерекшеліктер байланысының жиынтығы қылмыстық құқық бойынша қылмыс субъектісінің жалпы түсінігін құрайды. Демек, қылмыс субъектісі дегеніміз - есі дұрыс жағдайда қылмыс жасаған және заң бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылатын жасқа толған адам болып табылады. «Есі дұрыс еместік дегеніміз - бұл сыртқы ортадағы болып жатқан оқиғаларды түсіну қабілетінен айырылған және өз әрекетінің қоғамдық сипаты маңызын түсінбейтін адамның психикалық жағдайы» [60, 426.].

Қылмыстық заңнамадағы есі дұрыс еместік түсінігі медициналық және психологиялық критерилеріне сәйкес келеді. Қылмыстық құқықта және соттық психиатрияда есі дұрыс еместіктің медициналық критеріі дегеніміз - бұл адамды есі дұрыс еместік жағдайда әрекет етті деп тануға негіз болатын әртүрлі психикалық ауруларды айтамыз. Қылмыстық заңшығарушылықтың есі дұрыс еместік формуласында бірінші бөлімін медициналық критерилер құрайды. Бұл бөлімде: 1. Созылмалы аурулар, 2. Психиканың уақытша бұзылуы, 3. Басқа да аурулар кіреді. Медициналық критерийлер қоғамдық қауіпті әрекет жасаған адамға есі дұрыс емес жағдайда әрекет етті деп тануға мүмкіндік беретін психикалық ауруларды анықтауды талап етеді.

1. «Созылмалы психикалық аурулар деп аталатын есі дұрыс еместіктің медициналық критерилеріне аурулық құбылыстардың бірде күшті, бірде ақырын жүретін сипаттағы психикалық әрекеттің бұзылуының барлық түрлері жатады. Кейбір жағдайларда ауру және ауруы ұстап қалатын түрде өтуі мүмкін, бірақ ауру жазылған соң өзінен кейін күшті психикалық дефект қалдырады». Бұларға шизофрения, эпидемиялық энцефалит, атериосклероз және басқалар жатады. Психикалық аурулардың бұл тобы «созылмалы психикалық аурулар» деп аталады. Олар есі дұрыс еместіктің негізгі себебі болатындықтан сот-психиатриялық практикада зор маңызға ие болып табылады [61, 223б.].

2. «Психикалық әрекеттің уақытша бұзылуына белгілі уақытқа дейін созылатын және толық емделумен аяқталатын психиканың бұзылуының көптеген түрлері жатады». Солардың ішінен сот психиатриясының практикасы мен теориясында «ерекше жағдайлар» деп аталатын түрлері бөлінеді. Бұл қысқа уақытқа созылатын және тез тоқтайтын адам психикасының бұзылуы болып табылады. Бұған патологиялық аффект, мас болу, сананың қарауытқан жағдайы және басқа да сипаттағы тез өтетін психикалық бұзушылық жатады. Мұндай психикалық аурулар сот психиатриялық тәжірибеде өте сирек кездеседі. Қоғамдық қауіпті іс жасау кезінде «ерекше жағдаймен адамды есі дұрыс емес» деп тану істелетін әрекетті түсінуге және көрсетілген уақытта өзінің әрекетіне басшылық етуге қабілетсіздігі туралы барлық мәліметтер болған жағдайда ғана жүзеге асуы мүмкін [62, 126.].

«Ерекше жағдайдан» басқа психикалық аурулар тобына реактивтік жағдайлар жататын «психиканың уақытша бұзылуы» жатады. Сот психиатриясында реактивті жағдайларды бағалаудың маңызы зор. Реактивті жағдайлар дегенде психикалық жарақат алу нәтижесінде пайда болатын психиканың бұзылуын түсінеміз. Оларға реактивтік параноидтар, реактивтік галлюциноздар, псевдадеменция, пуэризм және басқалары жатады. Қоғамға қауіпті іс жасалып болғаннан соң қамауға алынуға, қылмыстық жауапкершілікке тартуға байланысты реактивтік жағдайлар пайда болады. Сондықтан да, адамның реактивтік жағдайда болуы қылмыс жасау кезіндегі есі дұрыс еместік туралы емес, оның жазаны өтеуі туралы мәселені шешеді. Реактивтік жағдайлар емделетін сипатта болғандықтан қылмыстық істі тоқтатуға негіз бола алмайды. Реактивті жағдайдан емделгенге дейін тергеу уақытша тоқтатылуы мүмкін [63, 766.].

3. «Басқа да аурулық жағдайларға» адамның психикасына күшті әсер ететін есі дұрыс еместіктің негізгі себебі бола алатын жағдайлар ғана жатады. Заң және медициналық әдебиеттерде кейде «басқа да аурулық жағдайларға» мысал ретінде психопаттар, олигофрения, самотикалық аурулар жатады. Заң және медициналық әдебиеттерде «басқа да аурулық жағдайларға керең-мылқауларды да жатқызады [64, 846.]. Алайда психиатрлардың айтуы бойынша керең-мылқаулық өздігінен есі дұрыс еместікке себеп болмайды. Егер ақыл-есі дамымаған немесе психикалық әрекет уақытша бұзылған жағдайларда ғана керең-мылқаулық жауапқа қабілетсіз деп тануға негіз бола алады. Сонымен, психиканың бұзылуы және «басқа да аурулық жағдайлар» критерііне кіретін барлық аурулар есі дұрыс еместіктің психологиялық критерилер талаптарына жауап бергенде ғана қоғамға қауіпті әрекет жасаған адамды есі дұрыс емес деп таниды [65, 1126.].

Аталып өткен медициналық критерилердің біріне жататын психикалық жағдайда қоғамға қауіпті әрекет жасаған адамды жауапкершілікке тарту туралы мәселені соттық шешу кезінде медициналық критерилерді есі дұрыс еместік формуласында дұрыс жіктеу мен дифференциялау шешуші маңызға ие. Ол психикалық ауру сипаты мен заң талаптарына сәйкес психикалық ауруға әсер ететін нақты шараларды анықтауда сотқа көмек береді. Қоғамға қауіпті қылмыс істеген адамда психикалық ауру белгілерін табу, оны есі дұрыс емес деп тануға және қылмыстық жауапкершіліктен босатуға негіз болмайды. Бұл ең алдымен адамның ақыл және ерік қабілеттерінің бір-бірімен ерекшеленетін психикалық қатар бағалауға болмайтындығымен «Эпилепсия, эпидемиялық энцефалит, олигофрения, ми сифилисі деп аталатын психикалық аурулардың дәрежесі осы аурулармен ауырған адамдардың өз әрекетін түсінуге және оны басқаруға қабілетсіз деп тануға жетпеуі де мүмкін» [66, 1126.]. Сондықтан да, нақты жағдайда есі дұрыс емес деп тану үшін адам қоғамға қауіпті әрекет жасау кезінде өз ісіне есеп бере алмайтын және өз әрекетіне басшылық ете алмайтын психикалық әрекеттің бұзылуын анықтау қажет. Психологиялық

критерилер жауапқа қабілетсіздікті анықтауда маңызды орынды иеленеді. Есі дұрыс еместік формуласында осы ауруларды байланысты критерилердің болмауы есі дұрыс еместік түсінігінің өзін жоққа шығарған болар еді. Психикалық әрекеттің және психика жағдайының бұзылуының көптеген түрлері бар. Бірақ олардың барлығы есі дұрыс еместікке дерек болмайды. Есі дұрыс еместік дегеніміз - бұл адам өзінің айналасында өтіп жатқан оқиғаларды түсінік қабілетінен айырылған және мұның нәтижесінде өз әрекетін тану немесе оған басшылық ету мүмкіндігінен айырылған психикалық жағдай болып табылады.

Заңда көрсетілген есі дұрыс еместіктің психологиялық критерилері адамның психикалық өмірінің негізгі салары, яғни сана мен ерікке әсер ететін психикалық ауруларды көрсетеді [67, 1976.]. Сонымен қатар, сана мен еріктен басқа психикалық аурулар адам психикасының маңызды бөлшегі ретінде барлық психикалық әрекетпен тығыз байланысты. Сезім эмоциясы саласына да әсер етеді.

Интеллектуалдық критерилер. Көптеген психикалық аурулар сияқты әлемді түсіну мүмкіндігінен айырылған. Жоғары ойлау қызметінің бұзылуы адамның барлық психикалық қызметінің қалыпты жіберілуін бұзады. Мұның нәтижесінде сезім органдары объективті шындықты дұрыс бейнелеу мүмкіндігінен айырылады. Бұл өз кезегінде барлық таным процесінің бұзылуына алып келеді. Интеллекттің бұзылуынан сыртқы дүниедегі құбылыстарды дұрыс қабылдамайтын адам өз әрекеттерін түсіну қабілетінен, сонымен қатар оларға басшылық ету мүмкіндігінен айырылады». Дәл осындай ақыл қабілетінің бұзылуы заңда «егер осы адамдар өз әрекеттеріне есеп бере алмайтын болса» деп жазылған есі дұрыс еместіктің интеллектуалдық критерилерін көрсетеді [68, 956.].

«Өз әрекетінде» деген мағынада заңшығарушы бұл жерде кез келген әрекетті емес, тек қана есі дұрыс еместік жағдайда жасалған қоғамдық қауіпті әрекеттерді айтамыз. Қылмыстық заңшығарушылық өз әрекеттеріне жауап беру қабілетсіздігі туралы айта отырып, оның түсінігін толық ашпайды. Бірақ өмірдің өзі сот пен соттық психиатриялық экспертизалар практикалары заңда көрсетілген көрініс аурудың өз әрекетін түсіну қабілетсіздігін білдіретіндігін көрсетеді. Соттық психиатриялық практикада мұндай жағдайлар көптеп белгілі. Интеллектуалдық критерий қылмыстық заңшығарушылықта қаралған қылмыс құрамын құрайтын кез келген істің «ерекшеліктері» («ақиқат жағы» мен маңызын») қоғамдық қауіптілік, түсініспеушілікті қамтиды. Біздің ойымызша, интеллектуалдық критериде көрсетілген, адамдар ауру нәтижесінде «өз әрекеттеріне есеп бере алмайды» деген дұрыс болып табылады [69, 616.].

Ерікті критерилер. Ерікті критерий психикалық ауру қоғамдық қауіпті әрекет жасау кезінде өзіне басшылық ету қабілетінен айырылғанынан бастап шектерді анықтайды. Адамда оның психикасының барлық жақтары өзара өте тығыз байланысты, сондықтан да оның психикалық әрекетін толық түсінуді талап етеді. Психикалық ауру ақыл қабілетінің бұзылуы кезінде өтетін адам психикасының барлық салаларына әсер етуі мүмкін немесе сана қабілетін сақтай отырып, психикалық әрекеттің жеке жақтарына күшті дәрежеде әсер етуі мүмкін. Барлық жағдайларда психиканың бұзылуының белгілі дәрежесінде, адам өз әрекетіне басшылық ету қабілетінен айырылады [70, 896.].

Психикалық аурулар белгілі дәрежеде адамның интеллектуалдық қабілеттерін сақтай отырып, ерік саласын бұзуы мүмкін. Мұндай жағдайда адам ақылдың аздықтандырылған қызмет етуіне байланысты сыртқы орта құбылыстарын дұрыс қабылдайды, өзінің істейтін әрекетін түсінеді, бірақ еріктің бұзылуына байланысты өз әрекетіне басшылық ете алмайды. Бұған мысал ретінде ұрлыққа итермелейтін

клептоманияны айтуға болады. Клептомания кезінде адам өзіне қажетсіз нәрселерді ұрлайды. Бұл жерде адамды ұрлайтын нәрсе емес, ұрлықтың өту процесі қызықтырады, өзінің құштарлығының жөнсіздігін, ұрлықтың қоғамдық қауіпті сипатын түсіне отырып, мұндай ауруға ұшыраған адам бас орталығындағы мидың бұзылуына байланысты бұл құштарлыққа қарсы тұра алмайды. Клептоманиядан басқа еріктің бұзылуына алып келетін мұндай ауруларға басқа да патологиялық құштарлықтар жатады. Мысалы, пиромания - өрт беруге құштарлық, фомания - мақсатсыз саяхатқа әуестік және басқаларын айтуға болады. Мұндай ауруға ұшыраған адамдар өз құштарлығының қажетсіз екендігін түсінеді, бірақ өзімен күресуге және қандай да бір пайдалы іспен айналысуға мүмкіндігі жоқ. Сонымен, есі дұрыс еместіктің медициналық және психологиялық критерилері әртүрлі маңызда болады.

Осы айтылғандар негізінде, қылмыстың субъектісінің анықтамасын, оның белгілерін, қылмыстың арнайы субъектісін келесідей сипаттауымызға болады.

Қылмыс құқық бойынша қылмыстың субъектісі болып денсаулық жағдайы, ақыл-есі дұрыс, өз істеген ісіне, қылмысына есеп бере алатын, сондай-ақ, қылмыс жасағанға дейін белгілі бір жасқа толған адам саналады.

Есі дұрыс емес, заңда белгіленген жасқа толмағандардың іс-әрекеттері қоғамға қауіпті болып саналғанымен, олардың іс-әрекеттері қылмыс болып саналмайды. Себебі, олар өздерінің жасаған іс-әрекеттеріне есеп бере алмайды. Өйткені, олар қоғамға қауіпті өз іс-әрекеттерін меңгере алмайды. Сондықтан, бұл бағыттағы іс-әрекеттерге «қылмыс», «қылмыстылық» деген терминдер қолданылмайды. Қылмыстық жауапкершілік қай кезде де қатаң, жеке дараланады.

Қылмыс субъектісі - жеке тірі адам. Қылмыстық жауапкершілік адамдардың дұрыс, саналы іс-әрекеттерімен ғана байланысты. Сот белгілеген жаза түрлі адамдарға олардың ақыл - естерінің түзулігіне, айналасындағы құбылыстарға дұрыс бағдар бере білуіне сай белгіленеді.

Сондықтан, қылмыс субъектісі ақыл - есі түзу, өз әрекетіне жауап бере алатын, өз қылмысы мен әрекетіне есеп бере алатын адамдар ғана бола алады. Сондай – ақ, еріктілік қабілеті мен ойлау қабілеті бар, заң талаптарын саналы ұғынатын, қоғамның оған қойып отырған тәртібін түсініп, өз әрекетін басқара алатындарға қойылады. Осындай мүмкіндіктері бар азаматтар өз іс - әрекеті үшін жауаптылыққа тартылады.

Сондай-ақ, ол өзінің қоғам үшін қаншалықты қауіпті әрекет жасағанын, өзінің соңғы әрекетінің бағыт-бағдарын сезіне алатындай болуы керек. Бұл, жалпы жағдайда қоғамға қауіпті әрекетін әдейі қасақаналықпен ойластырып жасаған немесе бұл әрекеттің байқаусызда құқықтық норманың сақталмауынан жасалғандығы анықталса, қылмыс субъектісі бола алады. Онда оған қоғамға қауіпті іс-әрекеттерінің, мағынасы мен мәнін түсінеді, өзінің қылмыстық жолға барғандығын ұғынып, мойындай алады немесе белгіленген құқық тәртібін бұзғандығын аңғарады.

Әдейі қасақаналықпен жасалатын әрекеттің өзгешелегі - кейде адам өзіне - өзі сенгендіктен құқыққа қарсы әрекетінің болмысын ұғынады, оған қарсы мүмкіндікті көре тұрып, бұл жағдайға қоғамға қауіпті әрекетінің неге апарып соғатынын сезінеді.

Қылмыстық жауапқа қабілеттілік (есі дұрыстық) ол адамдардың қылмысты жасау кезінде өзіне, іс - әрекетіне есеп беріп, өз ой-қабілетін басқара алуына қабілеттілігін анықтайды. Есі дұрыстық - бұл адамның өзінен бөлінбейтін қасиеті, яғни мұнсыз ол қылмысқа тартылуға тиісті емес, қылмыс субъектісі бола алмайды. Осы тұрғыдан алғанда бұл бағыт қылмысқа есі дұрыстық қылмыс субъектісін анықтайтын құқықтық түсінік.

Қылмыс субъектісінің белгілерін анықтайтын қылмыстық заңнамадағы тағы бір шарт - ол қылмыс субъектісі болу үшін, қылмыс жасаған кездегі адамның, белгілі бір жас мөлшеріне толуы керек.

Есі дұрыстық пен қылмыс жасау кезіндегі жас мөлшері қылмыс субъектісінің басты белгілері болып табылады. Ол барлық қылмыс құрамдары үшін Қазақстан Республикасы Қылмыс кодексінің 15 және 16 баптарында қаралған. Қылмыс субъектісіне сипаттама жасау кезінде оған жаза мен жауапкершілік белгілеуде қылмыскердің жеке тұлғасының үлкен маңызы бар.

Қылмыскердің тұлғасы туралы ұғым қылмыс субъектісінен гөрі кеңдеу ұғым. Бұл оның бүкіл әлеуметтік қасиетінің бет бағдарының жиынтығы. Оның өзара қатынастардағы әлеуметтік-саяси, тұрмыстық, еңбектегі, жанұядағы, тағы сол сияқты өмір танымы, сенімге бағыты, еріктілік, интеллектуалдық қасиеті, басқа да ерекшеліктері, жынысы, жасы, денсаулық жағдайы, демографиялық жағы, өмірлік тәжірибесі, білімі, сіңірген еңбегі, қоғам алдындағы кінәсі. Бір сөзбен айтқанда, қылмыс субъектісі болмаса мұнсыз қылмыс құрамы да жоқ. Көптеген баптарда қылмыстың субъектісінің арнайы белгілері анықталады. Мысалы, қылмыс субъектісі болып бала тәрбиесі мен оны асыраудан бас тартқан (қылмыс кодексінің 137- бабы) үшін ата-аналары жатады. Мемлекетке опасыздығы үшін (165-бабы) тек қана сол мемлекеттің азаматтары қылмыс субъектісіне жатқызылады.

### **Қылмыстың субъектісінің белгілері**

а) Есі дұрыстық қылмысқа жауаптылық шарты. Қылмыстық жауапкершікке тек қана дұрыс әрекет қабілеті барлар қылмыс жасағаны үшін жазаланады. Ол қылмыстық құқықта қылмыстық қабілеттік - бұл қылмыс субъектісі болады. Қылмыстық жауапқа қабілеттік өз әрекетінің (құрамы мен мәнін) түсініп, оның соңынан қалай аяқталып отырғанын сезіне білуінде. Өз білімділігін психологиялық толық дәрежеде адам ретінде қабылдауы, аз ісіне бейімділігін меңгере алуында. Осыған сай былай айтуға болады: қылмысқа қабілеттілік - тек дені дұрыс адамда ғана бола алады. Ол өзінің қауіпті іс-әрекетін, қылмысын түсініп, оған есеп беріп өз әрекетін меңгере білетін есі дұрыс адам болуы тиіс. Есі дұрыстыққа психикалық дені сау адамдар ғана жатқызылып қоймайды. Сонымен қатар, уақытша психикалық жағынан ауру болып жүргендер, бірақ есі дұрыс емес деген табылмағандар да жатады. Яғни, шектеулі әрекет қабілеті бар адамдар.

Есі дұрыстықтың басты шарты, әрекет қабілеттілігінің болуы болып табылады. Бірақ, осыған қарамастан, кінә мен әрекет қабілеттік атты екі ұғым қылмыстық құқықта бірдей мағынаға ие бола алмайды. Есі дұрыстық - адамды кінәлі деп танудың алғы шарты, мұнсыз кінә туралы сөз болуға тиіс емес.

Адамның қылмысқа қабілеттілігі, яғни қоғамға қауіпті іс-әрекетті жасау барысында есеп бере алу мүмкіндігі былай айқындалмақ. Егер қоғамға қауіпті іс-әрекетті жасаған адам өзінің дұрыс еместігі жөнінен күмән келтірсе, онда сот-тергеу органдары оның денсаулығын психикалық сарапшы арқылы тексертіп алады. Тиісті қорытынды жасайды. Есі дұрыстық бұл жеке адамның объективті жағдайды түсінуі, оған әсер ететін процестерді, әлеуметтік позицияларды меңгеру қабілеттілігі болып табылады. Бұдан мынадай қорытынды шығады: есі дұрыстық қылмыс құрамының алғы шарты және қылмыстық жауапкершілікті негізі.

Есі дұрыстық өзінің заңдылық табиғатында - қылмыстың ең басты белгілерінің бірі, қылмыстық жауаптылық пен субъектінің негізгі қағидасы болып табылады. Өзінің әлеуметтік психикалық мәні жөнінен есі дұрыстық - ол қылмыс жасаған кездегі денсаулығы, ақыл - ойының сау болып өзінің, іс-әрекетін басқаруы немесе істеген іс-әрекетіне толық есеп беру болып табылады. Қылмыстық заңдарда қылмысқа жауаптылық қабілеттілігі - өзінің

әлеуметтік саяси дәрежесі бойынша қылмыскердің еркіне, оның дүние танымы мен психологиялық мінез -құлқына байланысты болмақ;

а) Сондай-ақ, жеке бастың пісіп жетілуіне, оның әлеуметтік көзқарасына, әлеуметтік тәжірибесіне, біліміне, ой-өрісіне;

б) Оның, жеке басының жас мөлшерінің, 14-16 немесе 18-ге толуын психикалық жағынан дұрыс, не кемістігінің жоқ болуына байланысты.

Қылмыстық, жауапқа қабілеттік - ол жеке адамның өзінің қылмыс жасаған кезіндегі, қауіпті іс-әрекетіне немесе әрекетсіздігіне, өзінің, іс-әрекетін меңгере алуына, өзін жауапты немесе кінәлі сезінуіне байланысты болатындығын қылмыстық заң ашып көрсетеді.

Қылмыстық жауапқа қабілеттілік екі бірдей белгілердің, жиынтығынан тұрады.

а) Қоғамға қауіпті іс-әрекетті жасау кезіндегі жасаған іс-әрекеттердің белгілерін және оның қауіптілігін сезу;

з) Жасаған іс-әрекеттерін басқара білуі.

Бұл екі белгі, яғни қабілеттілік жеке адамның қалыптасу негізіндегі әлеуметтік және психофизиологиялық жағдайын белгілейді. Қылмыстық іс-әрекет - қоғамға жат, қарсы болғанымен, бір саналы, әрі ерікті іс-қимыл.

Қылмысқа қабілеттік - қылмыстық құқықта аралас екі түрлі белгілердің жалғасуынан құралады. Олар: бірінші заңдылық (психологиялық), екіншісі – медициналық (биологиялық).

Заңдылық критерий бойынша есі дұрыстық былай сипатталады: қылмыс жасау кезінде адамның өз ісіне жауапкершілігін түсінуі, өз іс-әрекеті үшін жауап беру, өз әрекетін басқару қабілеттілігі.

Биологиялық; (медициналық) белгілерге төрт түрлі ауру жатады:

1) ескілікті есі ауыстырып келе жатқан ауру; 2) естің уақытша кіресілі-шығасылы ауруы; 3) кем ақылдылық; 4) бұлардан басқа да сырқатты болу салдарынан есін жоятын аурулар.

Психологиялық белгілер өз кезегінде екіге бөлінеді:

1) өзінің істеген қоғамға қауіптілігі ісі әрекеті немесе әрекетсіздің туралы өзіне -өзі есеп бере алмаушылық;

2) өзінің істеп жатқан ісінің (әрекетінің немесе әрекетсіздігінің) қоғамға қауіптілігін сезінгенімен, өзін өзі ұстай алмаушылықтың салдарынан оны істеушілік.

Бірінші жағдайда істі (әрекеттен немесе әрекетсіздікті) істеген кісі қоғамға қауіптілігін және заңға қауіптілігін білмейді. Екіншіден, жоғарыда айтылған жағдайларды білгенімен, кінәлі өзін-өзіне ұстай алмаушылықтың қоғамға қауіпті, заңға қайшы істі істеушілік туады.

Есуастар қатарына жатқызу үшін қауіпті істі (әрекетті немесе әрекетсіздікті) істеген кезде ол адамда биологиялық (медицина) белгілердің бірі болумен қатар, оған қосымша және психологиялық (заңдылық) белгілердің кемінде бірі болуға тиіс..

Заңдылық критерийінің белгісі қылмысқа қабілеттілікке есі дұрыстық формуласына қосылмайды, бірақ ол есі дұрыстықты белгілеу кезінде есепке алынады. Кейбір жадайларда эмоционалды белгілер есі дұрыстыққа кері әсер етуі де мүмкін (мысалы, патологиялық аффект).

Есі дұрыстық жағдайы адамның қылмыс жасау кезі деп, қоғамға қауіпті әрекетті жасағаны үшін жауаптылығының дәрежесін анықтауда ескереді. Дәрігерлік ( биологиялық) есі дұрыстық критерийі бойынша, қылмыс жасаған кезде адамның психикалық аурудан таза, өз ісі үшін есеп бере алатындай халде болуы керек . Ол психикалық жағдай адамның дұрыстық кезеңінің көрсеткіші, яғни психикалық хал-жағдайын көрсететін есі дұрыстық факторына медициналық тұрғыда анықтауға еш қатысы болмауы керек.

Бұл жерде кенеттен кездейсоқ оқиғалардан болатын (мысалға; психофизикалық және әлеуметтік даму кезіндегі мүгедектік нормаларға сай келмеуі керек), яғни қылмыстық жауаптылығы, қабілеттілігі туралы шешім жөніндегі талапқа сай болуы керек.

Қылмысқа қабілеттілік дәрігерлік (медициналық) жағынан өз ерекшеліктерімен дараланады. Біріншіден, бұл таным, қылмысқа заңда көрсетілмеген, ол бірақ қай жағдайда болса да, ескерілуі сөзсіз.

Егер, қылмысқа жауаптылық субъектіге күмән келтірілген жағдайда, мысалы, психикалық ауру туралы. Ол сот органдарының сарапшылық жасауы барысында, заң арқылы белгіленеді. Екіншіден: өзінің көлемі мен мазмұны жағынан есі дұрыс еместікті анықтау күрделірек. Бұл адамның ақыл-есінің туралығын ғана анықтап қоймайды, оның қылмыс жасау кезіндегі есінің дұрыстығын, өзінің қауіпті іске бару себептер сезінетін, әрекетіне жауап бере алуы ескеріледі. Осы жағдайда жеке бастың жеке істегі (мысалы, экстремалды) оқиғадағы қылмыстағы жинақталған әлеуметтік тәжірибесі, жинақталған қабілеті сол кездегі деңгейде анықталады.

Сондықтан, қылмысқа жауаптылыққа ақыл - есі түзу субъект қана тартылады. Сондай-ақ, психикалық аномальды субъектіні, мынадай жағдайда психикалық хал - ахуалды қосуы, яғни бұл да сол кездегі медициналық дәрігерлік қорытынды бойынша оның қылмысқа қабілетсіздігі анықталса, қылмыстық заңнамада көрсетілген негізде жауаптылыққа тартылмайды.

Сот жеке тұлғаның есі дұрыстығын - оның ақыл - есінің түзу, (психикалық) денсаулығының тазалығын тексеру барысында медициналық қорытындыға сүйенеді.

Есі дұрыстық - бұл қылмыс пен кінәні жауапкершілік жағдайының алғы шарты, тек қана жасалған қылмысқа байланысты қылмыстық жауапкершілік субъектісі бойынша ғана сұрақтарға байланысты туындайды.

Қылмыстық құқық теориясында (тәжірибесінде) ол заңның 3, 8, 9 баптарында қылмысқа және жауапқа тек кінәлі адамдар ғана тартылады делінген.

Бұл Конституцияның бекітілген «Заң жүзінсіз ешкім де кінәлі деп табылмайды, ол сотқа тек заң бойынша ғана кінәлі болғаны үшін жауапқа тартылады», деп айқын көрсетілген. Осы қағида бойынша, қылмыстық жауапқа тек кінәлі адамдар ғана тартылады.

Осылайша, қылмысқа жауапкершілік қылмыстық құқықта заң жолымен жеке бастың кінәсі үшін, қылмысқа жауаптылық қабілеттілігі үшін жауаптылығы болады. Жауаптылық негізі қылмыстылық құқықта қылмыстық құрамы арқылы белгіленеді.

Қылмысқа қабілеттілікті айқындау кінәлі мен кінәсіздің арасын ажыратып, әділ шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық жауапкершілік субъектісіне - қылмысқа қабілетті, әдіс-әрекеттерін меңгере алатындар, қоршаған ортада болып жатқан жағдай мен болмысты өзінің сана-сезіммен дұрыс сезініп түсіне алатындар, өзінің іс-әрекетін еркін меңгере алатындар болады.

Қылмыстық жауапқа қабілетсіздер мен заңда көрсетілген жасқа толмағандар қылмыстық жауапкершілік субъектісіне жатпайды. Олар қылмыстық жауапкершілікке жатпайды: біріншіден, психикалық козу ауруларының функциялары бойынша, екіншіден, заңда көрсетілгендей, белгілі бір жасқа толмағаны үшін, себебі белгіленген жасқа толғандықтан өзінің іс-әрекеттерін дәл болжап түсінуге әлі де қабілетсіз болғандықтан.

Қылмыстық жауапқа қажеттілік - негізінен заңды түсінік қылмыскердің бостандық еркін белгілейтін, немесе ажырататын қылмыстық істердің заңдылық дәрежесі. Бұл тұрғыда қылмысқа қабілеттілік - жеке бастың бостандығы, еркі мен қылмысты істер құқында жауапкершіліксіздігі әрекетсіздікті (істеген кезде ол адамда биологиялық (медицина)

белгілердің бірі болуымен қатар, оған қосымша және психологиялық (зандылық) белгілердің кемінде бірі болуға тиіс).

Қылмыстық жауапқа қабілеттілік, сондықтан да қылмыс субъектісінде тек қана жеке адамдардың қоғамға қарсы іс-әрекеттері үшін белгіленеді.

Қылмыстық құқықта - қылмысқа қабілеттілік пен оның бейімділігін ажыратқан кезде, кінәлі деп табылып, мынандай жағдайларда жауапқа тартылады:

а) жеке бастың әлеуметтік - психологиялық мінездемесі (интеллектуалды, ерік пен эмоциялық негізімен қабілетті);

б) жеке бастың әлеуметтік қалыптасуы (әлеуметтік көзқарасы, әлеуметтік тәжірибесі, білімі, білімдарлығының қалыптасуы);

в) жеке бастың жас мөлшері, оның психикалық, осындай жағдай құрамы мен мәні қылмысқа жауапкершіліктің басты белгілерін суреттейді. Қылмысқа қабілеттілік категориясында ғылыми дәрежеде негізделген.

Ол жеке бастың әлеуметтік -психологиялық белгілермен өзінің қауіпті іс-әрекетінен безгені үшін жауап беруді дәрежелеуге байланысты қойылады.

Ақыл - есі түзу, денсаулығы жөнінде медициналық анықтамаға сәйкес өз әрекеті үшін жауап бере алатын жеке адамдар қылмыс субъектісі бола алады.

Қылмысқа қабілеттілік мәні мынадай: ол қылмыстық құқықта жеке бастың қылмыс жасау кезіндегі бейімділігі -қылмыстық кодекстегі өзін кіналайтын заң талаптарына жауап бере алуы болып табылады.

Бұл жерде қылмысқа қабілеттілік мәні құқықтық түсінік негізі болып саналады.

### **Есі дұрыс еместік**

Қазақстан Республикасы қылмыстың кодексінің 16 бабында көрсетілген.

Өзінің қоғамында іс-әрекетіне жауап бере алмайтындар туралы заңдылықпен бекітіліп белгіленген. Ол адам қылмыс жасау кезінде ақыл есі дұрыс емес немесе ескілікті аурулардың салдарынан өзін-өзі меңгере алмайды. Бұл психикалық аурулар адамдардың туа пайда болатын ақыл-есінің дұрыс еместігін және осындай аурулардың анықталуына байланысты, онда адамдардың қылмысқа қабілетсіздігі айқындалады. Бұрын көптеген заң қызметкерлеріне психиатр дәрігерлер қылмысқа қабілетсіздікті психикалық аурулардан болады деп санаған. Бұл пікір-таласқа шек қойылды. Жаңа заңдылықта ақыл есі дұрыс еместігі, яғни қылмысқа қабілетсіздігі туралы түсінік, анық және бастың психикалық жағдайы есінің дұрыс еместігінен олардың қоғамға қарсы қауіпті іс-әрекет жасағанда ештеңені сезбеуінен болады. Негізгі заңның жүйесі бойынша бірінші баптың екінші бөлімі медициналық анықтамада кем ақылдылығы туралы анықтамада айқындалады. Бұл заңда көрсетілген белгілер медицина жағынан да, психиатр үшін де аса маңызды болады. Көптеген теріс тәсілдерге сүйене отырып, кем ақылдыларды, психикалық аурулармен теңгеріп келді. Мемлекетте ақыл - есі дұрыс еместерді өз әрекетімен қоғамға қарсы қылмыс жасаған адамдарды, яғни өзінің ақыл - ойын басқара алмайтын қылмыскерді жазаға тартпайды. Мұндай адамдар қылмыстық құқық бойынша өз ісіне жауап беретін болып саналмайды. Өйткені, олар психикалық аурулары арқылы қоғамға қауіпті өз әрекетімен қоршаған ортаға шындық дүниесіне дұрыс бағыт - бағдар беріп, сезіне алмайды. Психикалық аурулар салдарынан, адам ойлау қабілетінен ажырайды. Бұл нерв жүйелерінің жұмыс істеуін тежейді. Сондықтан, ауру адамның қоршаған ортаға шындықтағы көзқарасы бөлек болады. Ауру адамдардың ақыл-ойы мен дүние танымы басқа адамдарды да қиындыққа ұшыратуы мүмкін. Олардың нерв бостандығы шектеуге қабілетсіз. Жауаптылыққа қабілетсіздік, яғни ақыл - есі дұрыс еместігі туралы заңдылық осыдан туындайды. Бұл жерде сөз психикалық аурулардың әрекеті мен іс-ойларында қаскөйлік

болмайды. Ауру адамдар дүниеге, қоршаған ортаға дұрыс дәрежедегі көзқараспен бағдарлай алмайды, өзінің ақыл-есін жоғалтады.

Сондықтан, ол қоғамдағы ортада жауаптылыққа қабілетті бола алмайды. Есі дұрыс еместіктің бірнеше бағыттарын атап кетуге болады. Заңдылық бағытында, тәжірибе мен ғылыми тұрғыда қандай жағдайда болмасын қылмысқа жауаптылықтың керектігі айқындалмаған адамдар үшін:

а) есі дұрыс емес іс-әрекеті немесе іс-әрекетсіздігі үшін заңдылық шеңберінде қылмыстың жауапкершіліктен босатылады;

б) жеке бастың қоғамға қарсы қауіпті ісі мен оның уақыты белгіленеді. Ол заңдылық жүзінде медициналық тергеу, тексеру органдарының тәртібі бойынша жүзеге асырылады. Ақыл-есінің дұрыс еместігі қылмыстық жауапкершілікте бөлекше қаралатын жағдай. Оның қоғамға жасаған іс-әрекетінің түрі, оны меңгере алуы, психикалық ауруы қозба кезіндегі әрекеті мен әрекетсіздігі немесе кем ақылдылығы тексеріледі. Этимологиялық мәні бойынша есі дұрыс еместік қылмыстық жауаптылықтан, қылмыстық заңның қолдану мүмкіндігінен босататын жағдай. Ақыл - есі дұрыс еместігі туралы түсінік оның қылмыстық әрекеттері үшін жауаптылықтан босатады. Қылмыстық құқықта және сот-тергеу тәжірибиесінде адамның есінің дұрыстығын анықтаудың үш тәсілі, формуласы белгіленген:

а) биологиялық (психикалық)

б) психологиялық

в) қосалқы немесе аралас. Олардың арасындағы айырма мынадай:

Мысалы: биологиялық тәсіл бойынша есі дұрыс еместіктің зардабы, салдары қосалқыда оның себебі де, салдары да анықталады. Заңда, қылмыстық құқық доктринасы оны анықтаудың қоспалы тәсіл формасын қабылдаған. Сондықтан, есі дұрыс еместікті талдау жүзінде екі бөлек ғылыми көзқарасты басшылыққа алу керек: юридикалық және соттық - психикалық. Есі дұрыс еместік - бұл құқықтық ұғым. Бұны сот психиатриясы арқылы белгілейді. Қылмысқа жауаптылықты шешу, немесе еріксіз медициналық шаралар бойынша емдеуге жіберу, сот психиатрия қорытындысы бойынша шешіледі, Есі дұрыс еместік туралы трактовканы дұрыс белгілеу. Заң қолдану органдары үшін аса маңызды: қылмыстардың алдын-алу бағдарламасының бірі, қылмыс жасаған қоғамға қарсы әрекеттегі ақыл-есі дұрыс емес адамдар қылмыстық жауаптылықтың субъектісі бола алмайды. Заңда есі дұрыс, есі дұрыс еместіктің екі белгісі көрсетілген: заңдылық, (психопатологиялық) және медициналық (биологиялық) жолдар. Қылмысқа жауаптылық заңдылық жүзіндегі белгілері интеллектуалды және ерікті болып белгіленеді. Интеллектуалдық белгі бойынша заңда жеке бас иесі өзіне есеп бере алмайды деп көрсетілген, ал ерікті белгі бойынша, қылмысқа қабілетсіз адам өзінің іс-әрекетін меңгере алмайды. Ал эмоционалдық белгісі есі дұрыстық формуласына енгізілмейді. Заңдылық жалпыға ортақ екі бағыттағы критерийдің есі дұрыс еместікті анықтауда ролі зор. Ол принципті мәселе.

Біріншіден, жеке бастың психикалық жағдайы: сол қылмыс жасаған кезіндегі ол адамның жеке басындағы жетіспеушілігін, кемшілігін көрсетеді. Екіншіден, ақыл-есінің дұрыс еместігі алдын-алу нормаларын ескермеу жағдайында, әрекетсіздік немесе әрекетті жасау жағдайында болуы мүмкін. Заңдылық критерий бойынша есі дұрыс еместік интеллектуалды және еріктілік белгілері бойынша айқындалады. Заңдылық критерийі адамның қылмысқа қабілеттілігі немесе қабілетсіздігін айқындайтын негізгі көрсеткіш.

Есі дұрыс еместіктің медициналық белгісі бойынша оған сот психиатриялық баға беру кезінде ауруға жеке клиникалық формадағы әдіс қолданылады. Бұл медициналық ірі жеңіс деп саналады. Аурудың психикалық қозу кезеңі әлеуметтік ортада көптеген келеңсіз жағдай туғызуы мүмкін. Ол өзінің қауіпті іс-әрекетімен қоғамға аса қауіпті

жағдайсыздық туғызады, ол үшін ол жауап бермейді, өйткені оның есі дұрыс емес күйде жасалынады. Медициналық биологиялық критерий бойынша ауру белгілері төрт түрде белгіленеді.

Ескілікті есі ауысқан болуы, есінің уақытша кіресілі-шығасылы болуы, кем ақылдылығы немесе басқа бір сипаттағы күйде болуы.

Құнықпа жан ауруы психикалық қозу кезеңінің басталуы болып табылады. Ұзақ мерзімді, созылмалы жан аурулары психикалық аурулардың ұзаққа созылатын түрі.

Бұған шизофрения, созылмалы психоз, психоз сифилисі, бас аурулары, инфекциялық жүйке аурулары жатады.

Уақытша қозатын жүйке-тамыр аурулары немесе уақытша болатын, бірақ созылмалы түрде жүйке қозу аурулары.

Қылмыстық әрекетті мас күйінде жасағандары үшін арнайы қаралады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде олар мас күйінде қылмыс жасағаны үшін, қылмыстық жауапкершіліктен босатылмайды, жеке бастың маскүнемдік күйдегі қылмысы кезінде ол да өз іс-әрекетін меңгере алмайды. Бірақ, медициналық заңдылық критерийлері бойынша ондай адамдардың есі дұрыс деп саналады.

Бұл тұлғалар қылмыстық жауаптылыққа қабілетті болып табылады. Ол ішімдік, есірткі, апиын, морфин, тағы басқаларды пайдалану дәрежесінде өрістейді Сондай-ақ ол адамның қанша ішімдік қабылдағаны ескеріледі. Тек қана «патологиялық» маскүнемдік қылмысқа қабілеттіліктің биологиялық түрі бола алады. Патологиялық маскүнемдік кезінде адам өз мүмкіндігінен шығады. өз іс-әрекетіне жауап беру қабілетінен айрылады. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы Қылмыстың кодексінің 16 бабында заң жүзінде белгіленген.

Ақыл - есінің кемдігі туралы түсінік бұл медициналық анықтамада психикалық аурудың түріне жатады. Ол интеллектуалды немесе туа пайда болуы да ықтимал құбылыс.

Ақыл-естің кемдігі адамның ойлау қабілетінің жетіспеушілігінен болатын жағдай. Ол клиникалық екі формада, екі түрлі дәрежеден психикалық аурулар ретінде белгіленеді:

- а) ақыл-есі қабілетінің өте төмендігі;
- б) кем ақылдылық.

Ақыл-естің кемдігі мынадай аурулардан пайда болуы ықтимал. Созылмалы паралич, ауыр жарақат алудан мидың зақымдануы болады. Бұл құбылыстар «омихреннің» ерекшелік ойлаумен адамның арасындағы жағдайды абстракты жағдайға ұшыратады, яғни бұзады. Ондай қабілетінің төмендігі, мұның нақсыздығы, оның іс-әрекетіне түсінікті азайтады. Өзін-өзі меңгеріп, қоршаған ортаға тәртіппен қарау болмысты эмоциялық еркікке әкеліп соғады. Мұндай жағдай жеке адамдарда, қоғамға қарсы қылмысты әрекеттерге, яғни тәртіпті бұзуға әкеліп соқтырады.

### **Қылмыстың ерекше субъектісі туралы түсінік**

Қылмыстық заңда арнайы ерекше қылмыстың субъектісінің белгілі анықтамасы жоқ. Оның белгілері ерекше субъект ретінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде қаралған, барлығымызға белгілі қылмыстық жауаптылық, ең әуелі есі дұрыстық, белгілі жас мөлшері бойынша жалпы қылмыс субъектісін анықтау негізінде жүзеге асырылады. Бірақ, көптеген кезде, қылмыстық жауаптылыққа Қазақстан Республикасы Қылмыстық, кодексінің жеке баптары бойынша дәрігер, лауазымды адамдар, транспорт жүргізуші, сарапшы, куәгер, әскери қызметтегілер, тағы сол сияқтылар тартылады. Бұл белгілер, яғни, қызметі, жынысы, азаматтығы қылмыс субъектісінің арнайы белгілері, сондықтан, ол ерекше қылмыс субъектісі болып табылады. Жалпы қылмыс субъектісі арнайы қылмыс субъектілігі болуға тиіс емес.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде, арнайы қылмыс субъектісінің үш категориясы көрсетілген. Лауазымды адамның түсінігі (ҚР қылмыстық кодексі 307 бап

ескертуі) әскери қылмыс субъектісі туралы түсінік (366 бабы ҚР кодексі) аса қауіпті қайталау туралы түсінік, (ҚР қылмыстық кодексінің 13 бабы) арнайы қылмыс субъектісі практикада, ғылымда, қылмыстық, құқықта арнайы категориялар бойынша анықталған.

В.Орлов былай деп дұрыс көрсетеді: қылмыстық құқық бойынша айрықша қылмыс субъектін анықтаудың маңызы өте зор. Бұл жерде қылмыстық айрықша субъектісінің белгілері: адамның белгілі бір жасқа толуы, есі дұрыстығы, оған қоса, лауазымы, азаматтығы, т.б. белгілері.

Қылмысқа қабілеті, жеке бас иелері арнайы әрі нақты белгілері бойынша қылмыс субъектісі бола алады. А.Траинин арнайы қылмыс субъектісі жөніне кең тоқталған.

Мысалы, лауазымды қызмет иесі, әскер қызметкерлері оларға тең адамдар - директор, бас инженер, СТК бастығы, транспорт жүргізушілер, судно капитаны, ата-аналар, куәгерлер және басқалар. Бұл категориялар субъектін В.Орловта арнайы субъектілер қатарына қосып отыр. Арнайы субъект қандай жағдайда болады. Ол субъектінің қоғамда атқарған әр түрлі әлеуметтік қызметіне сай анықталады. Бұл жерде көптеген жағдайда арнайы субъект медициналық қызметкер, жауапты адамдар. Қазақстан азаматтары тағы сол сияқты болып бөлінген.

Сол сияқты арнайы субъект көптеген белгілермен айқындалады. Мысалы, қылмыс субъектісі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 311-бабында 1 белгілі лауазымды адамдар, 360-баптың 2-тармағы - жазасын өтеп келгендер: 1-ші белгі бір жыл ішінде әкімшілік жазамен, 2-ші рет жазаланғанда, Қазақстан Республикасы Қылмыс кодексінде бұл белгілер арнайы субъектісі мен негізгі белгілеріне жатады. Сол сияқты, олардың белгілерін анықтағанда көптеген арнайы субъектілер бар. Мысалы, қылмыс кодексінде көрсетілген, шет ел азаматтары, азаматтығы жоқтар, анықтама жүргізушілер, тергеуші, прокурор, сот, тағы басқалар.

Арнайы қылмыс субъектісінің екі бөлігі бар. Арнайы субъектілер белгілері бойынша негативті формадағы әрекеттерге заң айрықша көңіл бөлген. Мысалы: арнайы субъект белгілерінің негативті формасы. Бұл қылмыс субъектінде пайдаланады. ҚР ҚК 16-шы бабында қылмыстық жауапқа қабілетсіздігі негативті формада оның қылмыс субъектісінің қылмысқа қабілеттік жолмен қаралады. Арнайы субъектіге осы жағдайлардың көптеген белгілері айтылмаған.

Арнайы қылмыс субъектінде заңдылық бойынша бұл белгілер көрсетілмеген. Субъектіні анықтаудың басты бөлімінде жалпы белгілер сияқты арнайы субъектіде көрсетілуі тиіс еді. Бұл жөнінде Р.Орымбаевтың қылмыс субъектінің туралы жалпы түсініктегі бөліп айтқан дәлелдері ескеруге тұрады. Онда адам қылмысқа жауаптылыққа белгілі бір жасқа жеткенде, ҚР Конституция нормаларында нақты көрсетілген бөлімдермен тартылуға тиісті. Мұндай түсінік өте қажет. Жалпы қылмыстық құқық оқу құралында қылмыс құрамына байланысты оның объективті және субъективті элементтері көрсетілген, ал субъективтік жаққа қатысты барлық белгілер әзірше айтылмаған. Сондықтан, қылмыстық заңда субъектін анықтаудың екі белгісі ғана қарастырылған. Біріншісі, есі дұрыстық, екіншісі, жас мөлшерінің толуы бұл барлық субъектілерге қатысты. Онсыз қылмыс субъектісі болмақ емес. Екінші деңгейі біріншісін қоспағанда, ерекше белгілермен Республика қылмыстық кодексінде белгіленген. Мысалы, ҚК 358-бабында жауапқа тартуға былай айқындалады. Жазасын өтеп жатқан немесе алдын-ала тергеуде қамалған адамның тұтқын орнынан немесе қамаудан қашып кетуі. Бірінші деңгейдегі белгілерді қоса есептегенде, оның бұрын сотталғаны, жазасын өтеуге келгеннен, немесе қамаудағы мерзімі көрсетуі керек. Арнайы қылмыс субъектін осылай анықталып қылмысты жауапкершілікті белгілеуде зор роль атқарады. Мысалға, заңға негізделмеген белгілер бойынша лауазымды адамдардың қатарына жұмысшы, қамбашы, қарауыл, оператор сияқты адамдарды қосып

шатастырып, оларды арнайы субъекті деп тану фактілері бар. Осы сияқты қателіктерді түзету жөнінде бұрынғы Кенес Одағы Жоғарғы Соты 1990 жылдың, 30 наурызында арнайы сот практикасында қорытындылады. Онда билік немесе қызметі, немесе олардың қызмет бабындағы қиянаты кеңінен сөз болып, оларға тиісті баға беру ұсынылған.

Онда қылмыс субъектісі ретінде лауазымды адамдардың ұйымдастырушылық, билік, әкімшілік, шаруашылық міндеттерін айтты. Мұндай адамдар заң, бойынша қылмыстық арнайы субъектісіне жатады. Бұдан мынаны көруге болады: арнайы субъектіні анықтау сот - тергеу практикасында көп қиындықтар туғызады. Сондықтан, жаңа қылмыс кодексінде арнайы қылмыс субъектісіне анықтама беру керек.